

2-05-2003

þÿ™ Ã Ä ç Á¹º ¬ - ¨ - Å Ç ç Â 183

þÿ • » µ Å , µ Á ç Ä Å À ±

<http://hdl.handle.net/11728/7715>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

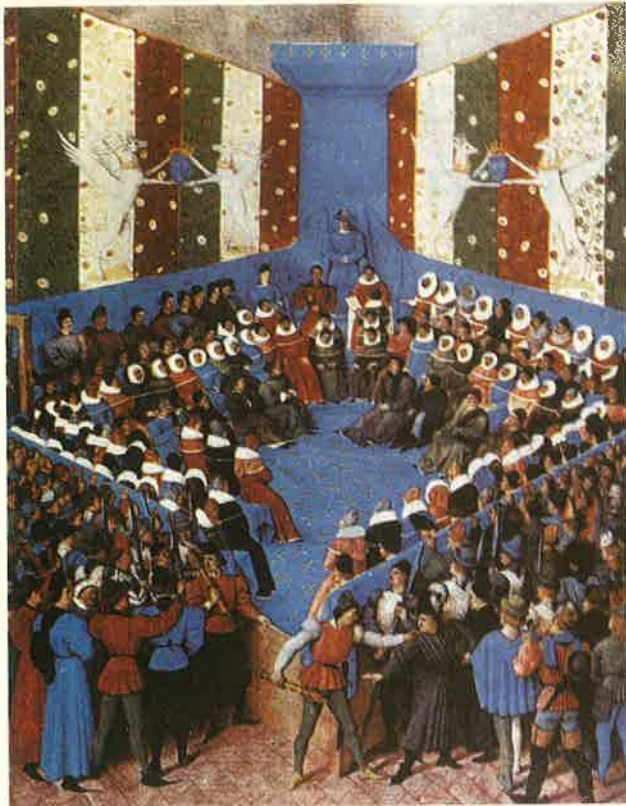
183

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ιστορία του δικαίου

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Γαλλική δίκη του 15ου αιώνα σε μικρογραφία του Ζαν Φουκέ

Οι απαρχές του νομικού πολιτισμού

ΠΟΙΟΣ ΔΕΝ ΘΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΤΑΝ

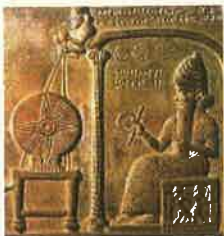
να μάθει, μέρες, κατά σύμπτωση, της πολύχρονης δίκης της 17N, την ιστορία του δικαίου, την ιστορία της απονομής της δικαιοσύνης; Με δυο συνεχόμενα τεύχη το επιχειρεί το «Ε»-ΙΣΤΟΡΙΚΑ. Η δεύτερη σημαντική σύμπτωση είναι το γεγονός ότι το πρώτο δικαιο, που αφορούσε τη διαμοίραση των αγαθών όταν η κοινωνία έπαυσε να αποτελείται από ανθρώπους-κυνηγούς, θεσπίστηκε στη Μεσοποταμία, στο σημερινό Ιράκ, το καθημαγμένο από έναν άδικο πόλεμο. Στα μυκηναϊκά χρόνια το «δικαιο» απένεμαν οι βασιλείς και κατά τον 6ο π.Χ. αιώνα απαντάται το γραπτό δικαιο, που απονέμεται όμως από τις ολιγαρχίες. Στη Σπάρτη και σε πολλές πόλεις της Κρήτης απονέμεται επίσης από τα όργανα που ασκούν εξουσία. Η επανάσταση, βέβαια, γίνεται στην Αθήνα με την ίδρυση από τον Σόλωνα της Ηλιαίας, του μεγάλου αυτού λαϊκού δικαστηρίου. Το μεγαλύτερο, βέβαια, αδίκημα, αυτό της ανθρωποκτονίας, δικαζόταν από τον Αρειο Πάγο.

Οι Ρωμαίοι δημιούργησαν το Δωδεκάδελτο νόμο, ένα μνημειώδες κείμενο με διατάξεις ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου. Η επέκταση της Ρώμης επεξέτεινε και τους τρόπους απονομής της δικαιοσύνης. Στο Βυζάντιο, επικεφαλής της δικαιοσύνης ήταν ο αυτοκράτορας, που δικάζε αυτοπροσώπως σε Β' και γ' βαθμό.

Στο μουσουλμανικό κόσμο, μετά τον Μωάμεθ που ήταν ο ανώτατος κριτής, προχώρησαν στο ενοποιημένο νομικό σύστημα που ονομάστηκε Σαρία.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Το χρονικό

ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΧΑΜΟΥΡΑΜΠΙ

Η νομική παράδοση της Μεσοποταμίας

6

ΗΛΙΑΙΑ-ΑΡΕΙΟΣ ΠΑΓΟΣ

Τα αρχαία ελληνικά δικαστήρια. Οι διαδικασίες

12

ΡΩΜΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ρώμη

18

Υπεύθυνος έκδοσης ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Σύνταξη ύλης
ΝΑΣΟΣ ΓΚΟΛΕΜΗΣ

Σύμβουλος έκδοσης
ΣΤΕΡΙΟΣ ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν

ΜΑΡΙΑ ΓΙΟΥΝΗ
ΧΑΣΑΝ ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΤΖΑΜΤΖΗΣ

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

Δημιουργικό
ΝΙΚΟΣ ΚΕΧΑΓΙΑΣ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΝΕΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΟΦΙΑ ΔΡΑΚΑΚΗ

Παραγωγή
ΦΩΤΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.

Συντονισμός - επιμέλεια ΝΙΚΟΣ ΒΑΡΔΙΑΜΠΑΣΗΣ
Μόνιμοι συνεργάτες ΦΑΙΔΩΝ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΔΑΣΗΣ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ
Ηλεκτρονική διεύθυνση istorika@enet.gr

Το παρόν περιοδικό παρέχεται δωρεάν μαζί με την ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ. Απαγορεύεται η αυτοτελής πώληση του.

«Εγκλημα και τιμωρία» στην πρώιμη σλαβική κοινωνία

Ο δανεισμός του τίτλου από το γνωστό έργο του Ρώσου κλασικού του περασμένου αιώνα για τις σημερινές «Παρασημειώσεις» δεν είναι τυχαίος. Η σύζευξη των λέξεων prestuplenie («έγκλημα») και nakazanie («τιμωρία») εκφράζει ασφαλώς στο μυθιστόρημα του Ντοστογιέφσκι δυο έννοιες, δυο σημασιολογικές κατηγορίες, που είναι, όπως θέλουμε να πιστεύουμε, μοιραία επακόλουθες. Με τη σύζευξη, λοιπόν, αυτών των δύο λέξεων, που η κάθε μια τους αποτελεί και μια αντικειμενική ιστορική μαρτυρία, γεφυρώνονται δυο ξεχωριστές εποχές στην ιστορική εξέλιξη του σλαβικού κόσμου. Ας επιχειρήσουμε λοιπόν μία, φευγαλέα έστω, αναδρομή στο ιστορικό παρελθόν που αντικατοπτρίζεται στις λέξεις prestuplenie και nakazanie.

Αν ξεκινήσουμε από ένα ασφαλές δεδομένο, ότι δηλαδή είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε με ακρίβεια πότε ακριβώς δημιουργείται η λέξη που σημαίνει το «έγκλημα» στα σλαβικά (prestuplenie), τότε η αναδίφησή μας στο παρελθόν μάς οδηγεί στον 9ο αιώνα και στη Θεσσαλονίκη. Προσεγγίζουμε δηλαδή εκείνη την τόσο αποφασιστικής σημασίας για τον ορθόδοξο σλαβικό κόσμο ιστορική περίοδο, κατά την οποία ο Κωνσταντίνος, ο φωτιστής των Σλάβων Άγιος Κύριλλος, θα δημιουργήσει από τον προφορικό κώδικα των σλαβικών φύλων, που έχουν εγκατασταθεί στα περίχωρα της γενέθλιας πόλης του, την πρώτη γραπτή γλώσσα των Σλάβων. Η φτωχή γλώσσα του αγροτικού αυτού πληθυσμού δεν επαρκούσε όμως για να μεταφερθούν στα σλαβικά έννοιες αφηρημένες, θεολογικές και φιλοσοφικές, από τα ελληνικά, διότι δεν διέθετε ούτε τις σημασιολογικές κατηγορίες, αλλά ούτε και τις αντίστοιχες λέξεις. Πολλές εκατοντάδες ήταν έτσι οι νεολογισμοί που εισήγαγε για πάντα στις σλαβικές γλώσσες ο Κωνσταντίνος. Ένας από αυτούς ήταν και ο όρος «παράβασις», που στη βυζαντινή περίοδο ήταν ο κατ' εξοχήν τεχνικός

όρος για την έννοια «έγκλημα». Ο όρος λοιπόν pre-stuplenie αποτελεί ένα μεταφραστικό δάνειο, επειδή αποδίδει, με τα αντίστοιχα λεκτικά μέσα της σλαβικής, τον ελληνικό τεχνικό όρο. Η ικνηλάτηση της λέξης που σημαίνει την «ποινή» (nakazanie) στα σλαβικά μάς οδηγεί ακόμη βαθύτερα στο χρόνο, στην αρχική περίοδο του σλαβικού κόσμου. Περίοδο, κατά την οποία είναι άγνωστος ο θεσμός της κεντρικής εξουσίας, αλλά και οι μηχανισμοί εκείνοι, οι οποίοι παρεμβαίνουν ρυθμιστικά σε περιπτώσεις προσβολής των αγαθών, αποδίδοντας δίκαιο. Ο θεσμός, συνεπώς, του δικαστηρίου είναι στην πρώιμη σλαβική κοινωνία άγνωστος και είναι χαρακτηριστικό ότι και αυτός ο τεχνικός όρος θα εμφανιστεί πολύ αργότερα στα σλαβικά και πάλι με τη μορφή ενός μεταφραστικού δανείου του ελληνικού «κριτήριο» (sud).

Κατά την πρώιμη αυτή περίοδο η έννοια της «ποινής», όπως αυτή προσδιορίζεται από το γραπτό ελληνορωμαϊκό δίκαιο, είναι άγνωστη στην εθιμική δικαιοσύνη της σλαβικής κοινωνίας. Στην πρώιμη σλαβική κοινωνία η έννοια της ποινής, δηλαδή της τιμωρίας του δράστη για την προσβολή αγαθών του θύματος, ταυτίζεται με την έννοια της *συνδιαλλαγής* δράστη και θύματος, με σκοπό να αποκαταστήσει ο δράστης την προσβολή των αγαθών του θύματος που ο ίδιος προξένησε. Να πληρώσει, με άλλα λόγια, με το ίδιο νόμισμα. Ετσι, από το σημασιολογικό αυτό πεδίο της συνδιαλλαγής προέρχονται και όλοι εκείνοι οι όροι που σημαίνουν την ποινή στα σλαβικά και εκφράζουν, αρχικά, είτε την προσβολή των υλικών αγαθών του δράστη (ο δράστης αποκαθιστά, δηλαδή, την αξία του υλικού αγαθού του θύματος, το οποίο ζημίωσε) είτε την προσβολή του ίδιου του προσώπου του δράστη, με μείωση της αξιοπρέπειάς του. Στην τελευταία αυτή σημασιολογική κατηγορία εντάσσεται και ο όρος nakazanie, ο οποίος, αρχικά, δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά τη «διαπόμπευση».

T

ο Δίκαιον και τα Δίκαια του Ανθρώπου: η ελευθερία, επειδή «*πάντας ελευθέρους η φύσις πεποίηκεν, ουδένα δούλον*», η ισότης: «*ισονομία, ισηγορία*» και άλλα δικαιώματα διαφέρουν σημαντικά από το Νόμο που επιβάλλεται από τους «*δωροφάγους*» νομείς. Αυτοί με «*σιρεβλές*» αποφάσεις, «*ετυμηγορίες*» καθ' όλα νόμιμες, αλλά άδικες, «*καταπιέζουν τον άνθρωπο με τον άνθρωπο*» με ένα στόχο: πώς να αυξάνουν το σωρό των νομιμάτων τους. Ετσι αυτό που νομίζουν οι νομείς για συμφέρον τους είναι ο Νόμος, αντίθετος τις περισσότερες φορές του Δικαίου και της Δίκης (πρβλ. Ησιόδου, *Εργα...*, 264, 250-1).

Στον κρητομυκηναϊκό κόσμο δεν υπάρχουν Δίκη, Δίκαιον... αλλά Νόμος. Ο ελέω θεού «*μέγας νομοθέτης*» Μίνως κάθε εννέα χρόνια ανέβαινε στο όρος Ιδη όπου «*συνομιλούσε*» με τον Δία, παραλαμβάνοντας πάνω σε πήλινες πινακίδες τους θεϊκούς νόμους για να κυβερνά (Ομ., *Οδ.*, ι 178).

Τα ίδια συμβαίνουν και σε άλλους λαούς: με τον Μωυσή λ.χ.

Στον ομηρικό μυκηναϊκό κόσμο η Δίκη χρησιμοποιείται κυρίως για Κενταύρους (φιλοδίκαιος Χείρων, *Ιλ.*, Λ 832) και για άδικους Κύκλωπες (*Οδ.*, θ 575).

Σε σχέση με τους θνητούς έχει την έννοια της Τύχης, της Ειμαρμένης: «*αύτη δίκη εστι βροτών*» (*Οδ.*, λ 218).

Όταν αρχίζουν να έρχονται οι νομάδες Αιολείς, Δωριείς κ.ά. για μόνιμη εγκατάσταση, πάλι δεν υπάρχει Δίκη, αλλά ο Νόμος του ισχυρού νομέα (φυλάρχου) που νέμει, κατανέμει σε νομούς (λιβαδοτόπια) ανθρώπους και ζώα. Αυτός και μόνο νομίζει. Η γνώμη του είναι άδικη.

Ετσι με την εγκατάσταση των νομάδων σε κόμεις αρχίζει να γεννιέται ανάμεσά τους η Νέμεσις ως: δικαίη αγανάκτηση.

Ακολουθεί ο πρώτος αποικισμός και η αμυθολόγητη κοσμοερμηνεία των Φυσικών της Ιωνίας, που παρουσιάζουν τη Δίκη για πρώτη φορά ως «*θεά της πρόπουσας φυσικής ισορροπίας*». Γι' αυτή την αιτία της δίνουν στο χέρι μια ζυγαριά.

Ύστερα από κοινωνικούς αγώνες και επαναστάσεις κατακτάται το πρώτο δικαίωμα του πολίτη: αυτό της ισονομίας στη Σάμο για τη διαδοχή του τυράννου Πολυκράτη.

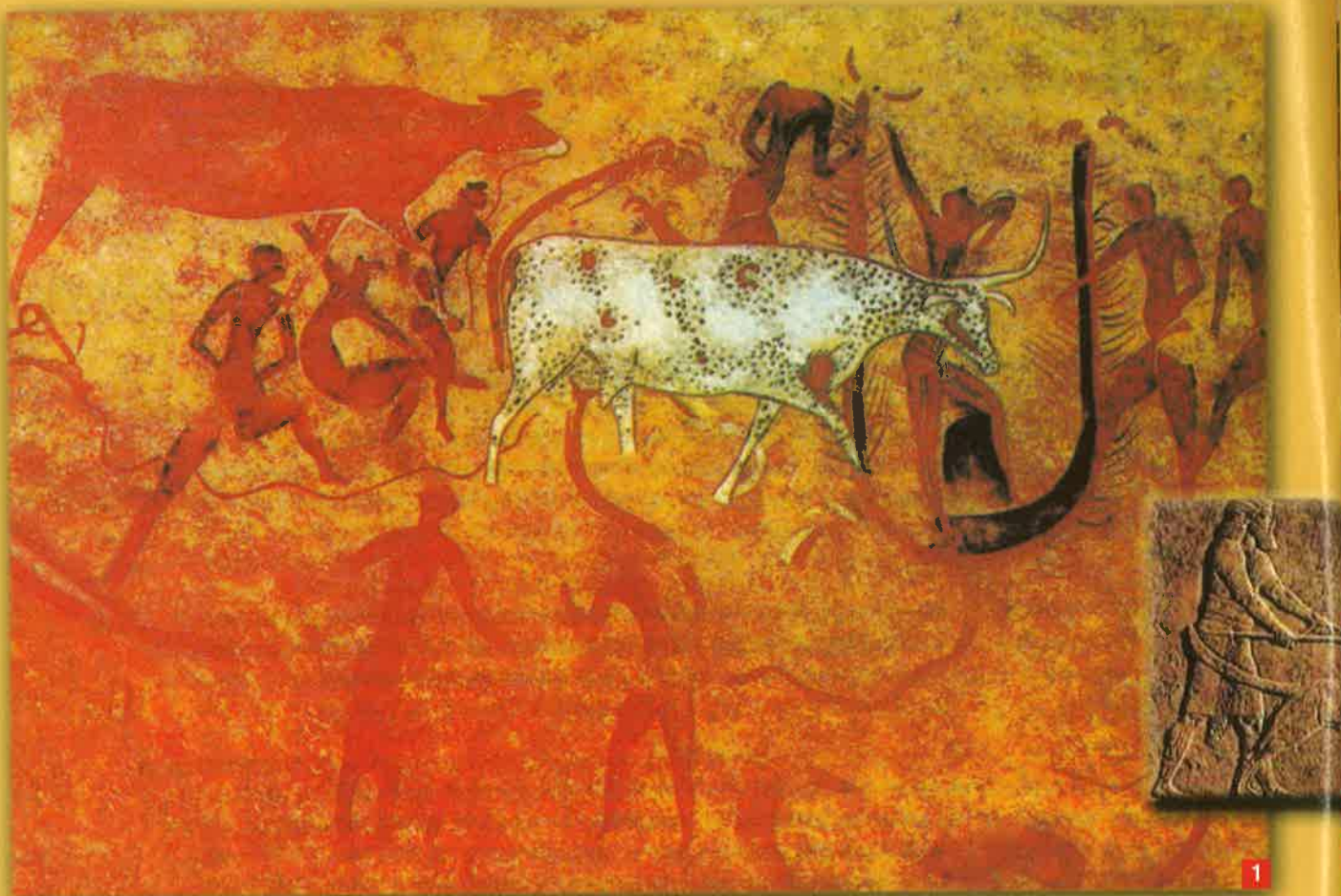
Η ισονομία με τον καιρό γεννάει την ισηγορία και την ισοτιμία, δηλαδή τη Δημοκρατία. Τότε για πρώτη φορά στο πάνθεον των Ελλήνων η θεά Δίκη υποκαθιστά τους δώδεκα θεούς (βλ. Σοφοκλή, *Ηλέκτρα*).

Αλλά και στη Φιλοσοφία το Δίκαιον ταυτίζεται με το ίσον: της ισονομίας, ισηγορίας και ισοτιμίας (Αριστ., *Ηθ. Νικ.*, 1132 α30), καθώς διατηρείται η κριτική κατά του Νόμου όταν λένε ότι αυτός «*δεν είναι ικανός να παιδαγωγεί τους πολίτες σε ηθικότητα και δικαιοσύνη*».

Στην ακμή της Αθηναϊκής Δημοκρατίας η προστασία του πολίτευματος επαφίετο σε δύο *Γραφές*: δικες δημοσίου δικαίου, που φανερώνουν την αντίθεση και την αιώνια διαπάλη Δίκης-Νόμου. Ήταν η «*Γραφή παρανόμων*» [κατά άκριτων τροπολογιών] και η Γραφή «*Νόμον μη επιτήδειον θείναι*».

Μετά την κατάλυση της (άμεσης) Δημοκρατίας το Δίκαιον άρχισε ξανά να «*απονέμεται*» από τους εκπροσώπους των «*δωροφάγων*» νομέων, αντί να «*αποδίδεται*».

Η φράση «*απονομή του Δικαίου*» είναι... σολοικισμός.

Η Του ΧΑΣΑΝ ΜΠΙΑΝΤΑΟΥΗ
δρος αραβολόγου
και λέκτορα του ΑΠΘ

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ

πορεία της ανθρωπότητας από την εποχή της τροφοσυλλογής έως τη σύγχρονη κοινωνική ζωή είναι μια παράλληλη ιστορία της ιδιοκτησίας και του νόμου. Προϋπόθεση για την ανάπτυξη των κοινωνικών συμβάσεων που αποτέλεσαν τις απαρχές του δικαίου ήταν η ύπαρξη συσσωρευμένων αγαθών προς διανομή. Δηλαδή η ανάγκη της κοινωνικής διαχείρισης του περισσεύματος.

Είναι αποδεκτό ότι για τη διανομή των αγαθών μέσα στις πρωτόγονες φυλές των αρχικών τροφοσυλλεκτών, που ο αριθμός των μελών τους δεν χρειαζόταν την ανάπτυξη κοινωνικής οργάνωσης της πρωτόγονης κοινωνίας, δεν υπήρχε κωδικοποιημένο δίκαιο. Αρκούσε η αναγνώριση των αναγκών επιβίωσης των μελών της φυλής. Στις αρχικές κοινωνίες των τροφοσυλλεκτών δεν υπήρχε περίσσειμα και άρα δεν υπήρχε ανάγκη νόμου και εξουσίας για το μοίρασμα και τη φύλαξη του πλούτου. Με την αλλαγή της παραγωγικής βάσης από συλλεκτική-κυνηγετική σε καλλιερηπατική-κτηνοτροφι-

κή εμφανίστηκαν ως παράγωγα δύο φαινόμενα: η ιδιοκτησία και η οικογένεια. Η ιδιοκτησία προήγαγε το δίκαιο του επιμερισμού των φυσικών πόρων και των προϊόντων της γης. Η οικογένεια διατηρούσε σε ισχύ ένα φυσικό τρόπο διανομής των αγαθών που παρήγε. Δηλαδή η ιδιοκτησία συμπεριφερόταν με το σύστημα παραγωγής και η οικογένεια αντιστεκόταν στις κοινωνικές αλλαγές μεθοποιώντας τους δεσμούς των μελών του γένους.

Η ανάγκη δεσμοδότησης νόμων ήρθε ως αποτέλεσμα της συνύπαρξης διαφορετικών παραδόσεων σχετικά με τις κοινωνικές σχέσεις. Για να επιβληθεί όμως ο νόμος χρειάζεται να υπάρχει κοινωνική συναίνεση για την αποδοχή των συνεπειών της παρανομίας και φυσικά ύπαρξη αποδεκτής εξουσίας, που θα επιβλέπει την απονομή της όποιας δικαιοσύνης στην κοινότητα. Οι πιο πάνω συνθήκες είχαν ήδη διαμορφωθεί από την 3η προχριστιανική χιλιετία στη Μεσοποταμία του σημερινού Ιράκ.

Στην αρχαία Μεσοποταμία, πριν ακόμη από την

1. Η κτηνοτροφία διευκόλυνε τη δημιουργία πλεονάσματος για τις πρωτόγονες κοινωνίες. Τοιχογραφία στα όρη Τασίλι της Σαχάρας

Σ ΤΟΥ ΧΑΜΟΥΡΑΜΠΙ

3η προχριστιανική χιλιετία, είχε αναπτυχθεί κοινωνική οργάνωση, η οποία στηριζόταν στην κύρια απασχόληση των κατοίκων της περιοχής που ήταν η καλλιέργεια της γης. Στην οργάνωση αυτή είχε καθοδηγήσει τον άνθρωπο της περιοχής η παρατήρηση του περιβάλλοντος και το άφθονο νερό του Τίγρη και του Ευφράτη, που άρδευαν από τότε τη γη. Αυτή την εύφορη γη, που περιβαλλόταν από ένα άγονο περιβάλλον, οι γειτονικοί νομαδικοί λαοί τη θεωρούσαν ως *κήπο του θεού*, δηλαδή *παράδεισο*. Η ευφορία της γης του Ιράκ δεν ήταν όμως δώρο του θεού, αλλά αποτέλεσμα σκληρής κοινωνικής δουλειάς για την αποξήρανση των ετήσιων ελών και την προφύλαξη από τα ποτάμια της καλλιέργειας γης που ο άνθρωπος είχε κατάσει από τη φύση. Η δυνατότητα μετακίνησης γύρω από τους οικισμούς των καλλιεργητών και η παραγωγικότητα της εργασίας τους όριζαν και τη μέγιστη συγκέντρωση πληθυσμού, που όταν ξεπερνούσε κάποιο επιτρεπτό μέγεθος, μετέβαλλε τα χαρακτηρι-

στικά του και από γεωργικός οικισμός αποκτούσε τις ανάγκες και την οργάνωση της πόλης. Αυτή η αύξηση του πληθυσμού οδηγούσε στον καταμερισμό της παραγωγής, ακόμη και σε επίπεδο κοινωνικής διαχείρισης, και έκανε αναγκαία την αναγνώριση των ειδικών της εξουσίας. Όσο αυτή η κοινωνική διαχείριση ήταν ο πραγματικός σκοπός της εξουσίας, οι μεσοποταμιακές πόλεις άφηναν τις εθύνες της κοινοτικής καθοδήγησης στους ιερείς των θεών, που πίστευαν ότι τους πρόσφεραν τη γη που καλλιεργούσαν. Όταν όμως η συγκέντρωση του πλούτου ισχυροποίησε αυτούς τους απλούς, αρχικά, διαχειριστές και θρησκευτικούς ενδιάμεσους, οι κάτοικοι της πόλης απέκτησαν την ταξική διάθροιση που επιβάλλει το σύμπλεγμα της ανισότητας στον πλούτο και την ισχύ. Στην πορεία της εξέλιξης της ιστορίας της περιοχής, το ιερατείο αναγκάστηκε να μοιραστεί τα οφέλη της εξουσίας και με ένα νέο παράγοντα: τους πολεμιστές. Τα δικαιώματα των πολεμιστών, πάνω στην παραγωγή των

2. Όσο ο άνθρωπος ασχολούνταν με την τροφουσλλογή, η διανομή του προϊόντος γινόταν με φυσικό τρόπο (μεσοποταμιακό ανάγλυφο).
3. Η δημιουργία παραγωγικού περισεύματος στην εύφορη Μεσοποταμία προκάλεσε την ανάγκη διανομής του βάσει κάποιων κανόνων δικαίου. Εναέρια φωτογραφία φρουρίου στη Βαβυλώνα

4. Ο σουμεριακός
κώδικας
του Ουρ Ναμού
σε πήλινη πλάκα
(21ος αιώνας
π.Χ.) ρύθμιζε
θέματα
οικογένειας,
εργασίας, δούλων
και εμπορίου

4

αγροτών κατοίκων, επιβλήθηκαν είτε από την ανάγκη κάποιοι να αναλάβουν την προστασία των κατοίκων και της ιδιοκτησίας τους είτε από το δικαίωμα επιδρομικών ή κατακτητικών πολεμικών ομάδων, που δεν είχαν την τύχη να έχουν μια τόσο εύφορη πατρίδα όσο το Ιράκ.

Στο αρχαίο Ιράκ (Μεσοποταμία) αναπτύχθηκαν, με βάση τις πιο πάνω συνθήκες, δύο τύποι πόλεων: οι παλιές πόλεις με ισχυρή ιερατική εξουσία, στις οποίες οι πολεμιστές ήταν η δεύτερη ανώτερη τάξη και οι οποίες συνέχιζαν να υπάρχουν, κατά κανόνα, πάνω στους νεολιθικούς οικισμούς, και οι νέες που δημιουργήθηκαν ως έδρα πολεμικών ομάδων, εξουσίαζαν ευρύτερες περιοχές και στις οποίες ανώτερη τάξη ήταν οι ικανοί στα όπλα, και δεύτερη τάξη το ιερατείο.

Στις παλιές πόλεις η ζωή ήταν οργανωμένη σε κοινοτική βάση, αφού το περιβάλλον της Μεσοποταμίας απαιτούσε την ομαδική προσπάθεια για την

αξιοποίησή του και την αντιμετώπισή του. Το συντονισμό αυτής της προσπάθειας είχε ο ναός. Χαρακτηριστική παλιά πόλη ήταν η Ουρ. Στις νέες πόλεις της στρατιωτικής αριστοκρατίας ο παραγωγικός χαρακτήρας έρχεται σε δεύτερη μοίρα, αφού το προϊόν που καταναλώνει ο πληθυσμός τους προέρχεται από τη διανομή των υποχρεωτικών εισφορών, που επιβάλλονται στους υπηκόους ή τους φόρου υποτελείς παραγωγούς των άλλων περιοχών. Χαρακτηριστική περίπτωση νέας πόλης, έδρας κεντρικής εξουσίας με μεταπρατική οικονομία, ήταν η Βαβυλώνα. Και στους δύο τύπους πόλεων η αύξηση του πληθυσμού, ο καταμερισμός της παραγωγής και η απόσταση του απλού ανθρώπου που δημιουργήσε η ισχυροποίηση της κεντρικής εξουσίας, έκαναν απαραίτητη την κωδικοποίηση των περί δικαίου απόψεων της παράδοσης ή των αποδεκτών ηθών και την απόδοσή τους σε μορφή νομοθεσίας. Η ανάγκη θεσμοθέτησης κανόνων δικαίου πριν από 4.000 χρόνια στη Μεσοποταμία ίσως θεωρηθεί απόδειξη για τον περιορισμό της αυθαιρεσίας των κυβερνώντων, δηλαδή ένα πρώιμο κοινωνικό συμβόλαιο, μπορεί όμως να ερμηνευτεί και ως βεβαιότητα των αρχόντων ότι και χωρίς την παρουσία τους επιβάλλεται η θέλησή τους. Η νομική παράδοση της Μεσοποταμίας έγινε γνωστή από τον κώ-

**Η ανάγκη θεσμοθέτησης νόμων ήρθε ως
αποτέλεσμα της συνύπαρξης διαφορετικών
παραδόσεων σχετικά με τις κοινωνικές σχέσεις**

δικα του **Χαμουραμπί**.

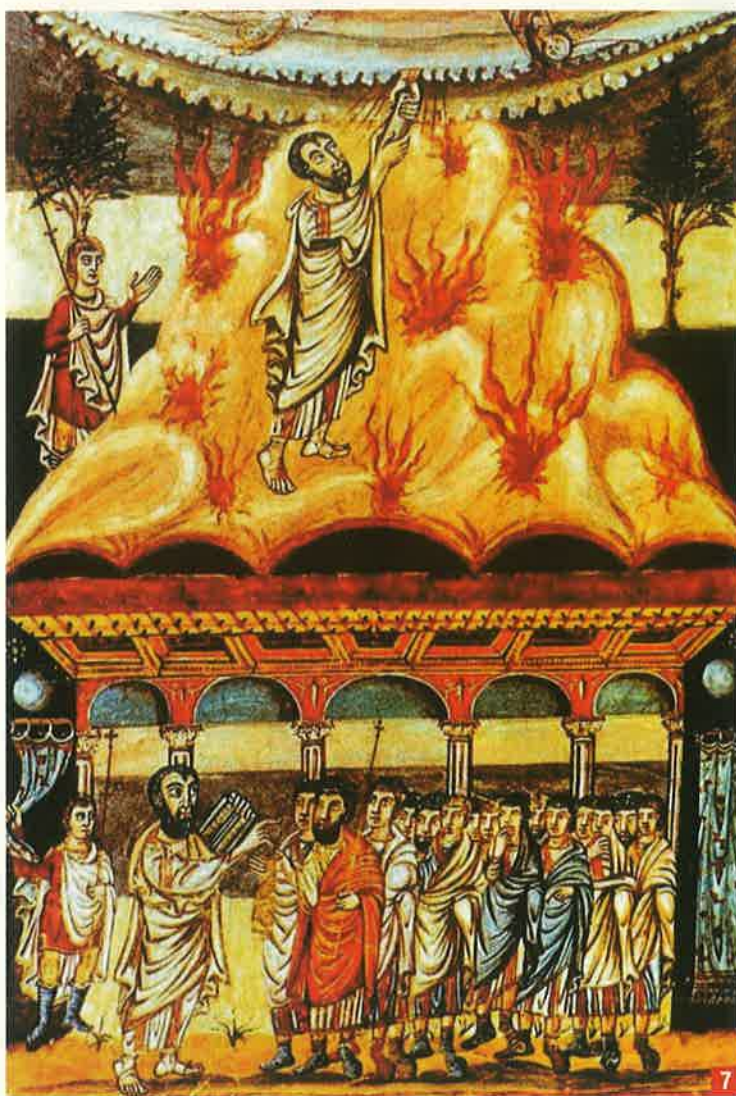
Ο Χαμουραμπί (1792-1750 π.Χ.) ήταν ο έκτος βασιλιάς από τη δυναστεία των Αμοριτών που κυβέρνησε από τη Βαβυλώνα. Η φυλή του Χαμουραμπί ήταν μια νομαδική φυλή που νοίκιαζε τις στρατιωτικές της υπηρεσίες σε μεσοποταμιακούς οικισμούς. Μετά την πτώση της τρίτης δυναστείας της Ουρ, η πολεμική ομάδα των Αμοριτών, από την οποία καταγόταν ο Χαμουραμπί, οι Αμνάνουμ, κατέλαβαν το 1894 π.Χ. την εξουσία του μικρού κράτους της Βαβυλώνας και έγιναν ανεξάρτητοι. Έναν αιώνα αργότερα, με την άνοδο του Χαμουραμπί στο θρόνο, η Βαβυλώνα άρχισε την κυριαρχία της στη Μεσοποταμία και ουσιαστικά σε όλη τη Μ. Ανατολή. Ο κώδικας του Χαμουραμπί εντάσσεται στην προσπάθεια του συντάκτη του να επιβάλει την αίσθηση της ισχυρής και ενιαίας εξουσίας στη Βαβυλώνα.

Όταν μεταφράστηκε ο κώδικας του Χαμουραμπί, δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι ήταν ένα κείμενο που κατέγραφε για να επιβάλει ως κυρίαρχο κάποιο τοπικό εθιμικό δίκαιο. Οι μετέπειτα αρχαιολογικές ανακαλύψεις και άλλων παλαιότερων κωδικών επιχειρηματολογούν σήμερα ότι πρόκειται για κείμενο που αποδελτιώνει παλιότερους τοπικούς κώδικες

5. Το ιερατείο διαχειρίστηκε στα πρώιμα στάδια των μεσοποταμιακών πολιτισμών τις κοινοτικές υποθέσεις.
6. Η στήλη με τον κώδικα του Χαμουραμπί που θεωρείται το πρώτο συγκροτημένο νομικό κείμενο στην Ιστορία (18ος αιώνας π.Χ.)

Ο κώδικας του Χαμουραμπί εντάσσεται στην προσπάθειά του να επιβάλει την αίσθηση ισχυρής εξουσίας στη Βαβυλώνα

7. Ο Μωυσής λαμβάνει το Νόμο από τον Θεό. Μεσαιωνικό μικρόγραφο

και προτίθεται να επιβληθεί ως γενικό κρατικό δίκαιο, ισχυρότερο των τοπικών. Η φήμη αυτού του αρχαίου νομικού έργου το έκανε για περισσότερα από δύο χιλιάδες χρόνια τη βάση νομοθεσίας των λαών της Μ. Ανατολής. Η επιρροή του κώδικα του Χαμουραμπί ανιχνεύεται στους νόμους της Κρήτης και των πόλεων του Αιγαίου έως τους νόμους της Παλαιστίνης, στο μεταγενέστερο νόμο του βιβλικού Μωυσή. Η χρήση του κώδικα αιόνησε όταν άλλαξαν τελείως οι παραγωγικές συνθήκες των κοινωνιών της Ανατολής, με την πλήρη στήριξη της παραγωγής τους στο αμιγές δουλοκτητικό σύστημα,

Ο κώδικας του Χαμουραμπί αποδειτιώνει παλιότερους τοπικούς κώδικες με στόχο να επιβληθεί ως γενικό κρατικό δίκαιο

που το εξυπηρετούσε καλύτερα το Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Ο κώδικας του Χαμουραμπί βρέθηκε από Γάλλους αρχαιολόγους το 1901-1902 και μεταφέρθηκε στο Λούβρο ως τρόπαιο της αρχαιολογικής τους έρευνας. Είναι γραμμένος σε λίθινη στήλη που φέρει στην κορυφή της παράσταση του Χαμουραμπί να παίρνει τους νόμους από το θεό Σαμάς (θεός Ηλιος). Η μία πλευρά της στήλης είναι ολοσχερώς κατεστραμμένη και η δημοσίευση όλου του κώδικα στηρίχτηκε σε αντιγραφα που βρέθηκαν σε άλλες ανασκαφές. Έχουν δημοσιευτεί 282 άρθρα που ορίζουν τις σχέσεις ιδιοκτησίας ανθρώπων, ζώων και πραγμάτων και δίνουν έμμεσα στοιχεία για την κοινωνική διαστρωμάτωση της εποχής του.

Είναι χαρακτηριστικά τα αδικήματα για τα οποία ο Χαμουραμπί θεώρησε ότι έπρεπε να πάρει σαφή μέτρα. Στο άρθρο 34 του κώδικα αναφέρει ότι ο σφετερισμός της περιουσίας στρατιώτη από ανώτερό του τιμωρείται με θάνατο. Το άρθρο 132 αναφέρεται σε θέματα τιμής: έτσι αν κάποιος άντρας κάνει νόημα με το δάχτυλο (!) σε παντρεμένη γυναίκα, αλλά δεν τους έχουν συλλάβει στο κρεβάτι, η γυναίκα πρέπει να πέσει στο ποτάμι για να σώσει την τιμή του άντρα της. Επίσης, αν τους πιάσουν στο κρεβάτι, πρέπει να τους δέσουν μαζί και να τους ρίξουν στο ποτάμι (άρθρο 129). Τέλος, ο κώδικας παρεμβαίνει κανονικά στις συναλλαγές ορίζοντας λεπτομερειακά αμοιβές, ενοίκια, αποζημιώσεις και πρόστιμα.

Ισως να μην είναι η σαφήνεια των περιπτώσεων αλλά η φιλοσοφία της ισότιμης ανταπόδοσης μιας ζημιάς που έκανε δημοφιλή τον κώδικα του Χαμουραμπί στους λαούς της περιοχής. Ισως επίσης να ήταν η γνώση του βαθμού επικινδυνότητας κάθε πράξης και δικαιοπραξίας, που έκανε τους ανθρώπους γνώστες του μεγέθους της τιμωρίας που δεν θα ήταν αυθαιρέτη, αλλά εκ των προτέρων ορισμένη. Φαίνεται όμως πως στο Ιράκ ο κώδικας του Χαμουραμπί ήρθε ως επιστέγασμα της ασφάλειας και σταθερότητας που έδωσαν οι βασιλιάδες της Βαβυλώνας στο λαό τους, αν και δεν περιέχει τα επαναστατικά στοιχεία ενός παλιότερου κώδικα της Ουρ που δηλώνει ότι συντάχθηκε για να φέρει την ισότητα στη γη (στίχοι 114-116) και ότι τα ορφανά και τους φτωχούς ανθρώπους δεν θα τους εκμεταλλεύονταν πια οι πλούσιοι και ούτε οι χήρες θα παραδίνονταν στους δυνατούς (στίχοι 162-168). Με το πέρασμα των αιώνων οι λαοί του Ιράκ έγιναν θύματα της τύχης να έχουν μια ζηλευτή πατρίδα. Πέρσες, Αραβες, Τούρκοι, Βρετανοί και Αμερικανοί καταπατούν και καταλινεύουν τη γη της Μεσοποταμίας επί αιώνες. Μήπως φοβούνται ότι η ειρήνη θα ξαναέδινε στο Ιράκ τη λάμψη του παρελθόντος τους;

3000 π.Χ.

Στη Μεσοποταμία λειτουργεί σύστημα απονομής δικαιοσύνης.

1792-1750

Ο Χαμουραμπί εκδίδει τον περίφημο Κώδικα, κανόνες δικαίου που υιοθετήθηκαν στον ευρύ χώρο της Μέσης Ανατολής και της ανατολικής Μεσογείου.

7ος αι.

Θεσπίζονται οι νόμοι του Δράκοντα στην Αθήνα. Στη Ρώμη οι Ετρούσκοι βασιλείς διαθέτουν, μεταξύ των άλλων εξουσιών τους, τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα της εκδίκησης των υποθέσεων.

6ος αι.

Οι περισσότερες ελληνικές πόλεις διαθέτουν όργανα απονομής της δικαιοσύνης.

5ος αι.

Στην Αθήνα λειτουργεί η Ηλιαία, δικαστήριο με μεγάλο αριθμό δικαστών, εκλεγμένων από τους Αθηναίους πολίτες. Ετσι περιορίζονται οι αρμοδιότητες του αρχαιότερου δικαστικού θεσμού, του Αρείου Πάγου.

451

Στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εισάγεται ο Δωδεκάδελτος νόμος, που εισάγει νομικούς κανόνες στη ρωμαϊκή κοινωνία.

415

Η αποκοπή των κεφαλών των Ερμών από τον Αλκιβιάδη και τους οπαδούς του συγκλονίζει την Αθήνα και οδηγεί σε δίκη και καταδίκες σε θάνατο των ενόχων.

2ος αι. π.Χ.

(μέσα)

Στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εγκαθιρύσσεται το πρώτο τακτικό-ορκωτό δικαστήριο.

476 μ.Χ.

Καταλύεται το δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Ωστόσο το Ρωμαϊκό Δίκαιο εξακολουθεί και ισχύει στην Ιταλική χερσόνησο.

533-539

Ο Ιουστινιανός εκδίδει τις Νεαρές, ένα σύστημα κανόνων δικαίου, οργάνων της απονομής της δικαιοσύνης. Την ίδια περίοδο στη Δύση εφαρμόζονται τα λεγόμενα βαρβαρικά δίκαια, που εμπεριέχουν συγχρόνως στοιχεία του Ρωμαϊκού Δικαίου και του εθιμικού δικαίου των γερμανικών φυλών.

713-795

Ο Μάλικ Ιμπν Ανας συντάσσει στη Μεδίνα την *Αλ Μουσατά*, μια περιεκτική συλλογή του εθιμικού δικαίου των μουσουλμάνων. Στη βόρεια Αφρική, την Αίγυπτο και τη Μεδίνα η συλλογή θα αποτελέσει τη βάση της απονομής δικαιοσύνης. Την ίδια περίπου εποχή, ο Μοχάμαντ Ιντρίς Ιμπν Αλ Σαφί επιχειρεί να προσαρμόσει το ισλαμικό δίκαιο στις σύγχρονες συνθήκες του μουσουλμανικού κόσμου.

1142

Η *Εκλογή των Βασιλικών* πληροφορεί για την οργάνωση

των δικαστηρίων.

1166

Ο Μανουήλ Α΄ συγκροτεί 4 δικαστήρια, προκειμένου να διευκολυνθεί και η συσσώρευση δικαστικών εκκρεμοτήτων. Στη Δύση υιοθετείται ευρύτατα η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση των αρχών του κλασικού Ρωμαϊκού Δικαίου.

1296

Ο Ανδρόνικος Β΄ διορίζει ανώτατο δικαστήριο αποτελούμενο από 12 ανώτατους δικαστές.

16ος αι. (αρχές)

Στη μεσαιωνική Δύση οι ουμανιστές νομικοί μελετούν και ειδικεύονται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Το forum της Ρώμης στα τέλη του 19ου αιώνα: φωτογραφία του 1871, όπου φαίνεται αριστερά η κεντρική κλίμακα του ναού του Κάστορα, πριν από τη μετακίνηση των βαθμίδων της. Την εποχή των *quaestiones*, στο forum στήνονταν οι πρόχειρες από ξύλο κατασκευές που συνιστούσαν τα βήματα (*tribunalia*) των διάφορων δικαστηρίων, ενώ στις δίκες μεγάλου πολιτικού ενδιαφέροντος, ο ευρύς αυτός χώρος γέμιζε ασφυκτικά

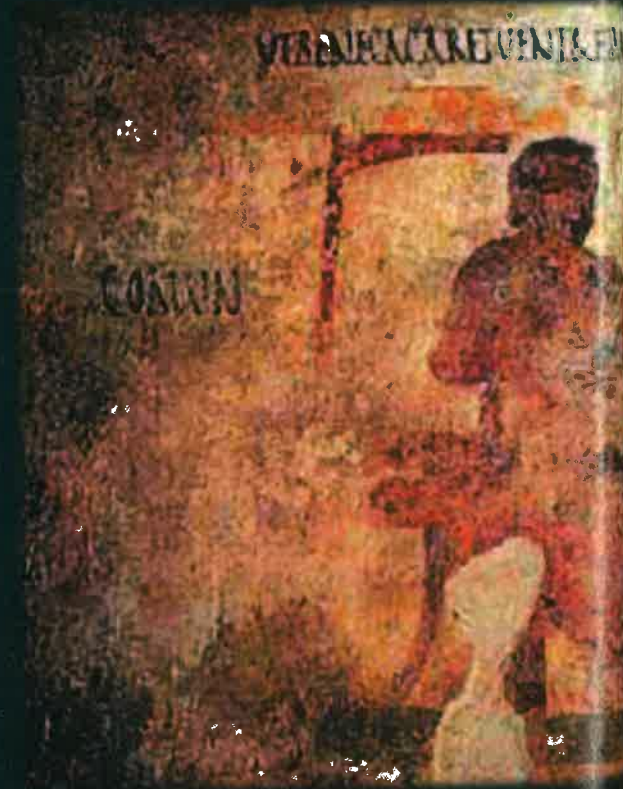
Της ΜΑΡΙΑΣ ΓΙΟΥΝΗ
επικουρης καθηγήτριας Νομικής Σχολής
Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Η δικαιοδοσία του βασιλέως κατά τα μυκηναϊκά χρόνια η δικαστική, αρχίζει να αποσπάται ήδη από τα ομηρικά χρόνια, μαζί με το γενικότερο κατακερματισμό των εξουσιών του βασιλέως, για να υπαχθεί στην αρμοδιότητα άλλων αρχόντων. Όσο το δικαιο παραμένει άγραφο, αποτελούμενο από γενικές και αόριστες πεποιθήσεις, που συχνά δεν συμβαδίζουν με τις κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις, οι δικαστικές κρίσεις, μολονότι πλέον υποχρεωτικές, δεν γίνονται πάντα αποδεκτές χωρίς αμφισβητήσεις. Στη γεωργική Βοιωτία του 7ου αιώνα π.Χ., ο **Ησίοδος** κατηγορεί αγανακτισμένος τους *δωροφάγους βασιλείς*, που όταν δικάζουν ενδιαφέρονται περισσότερο για το δικό τους πλουτισμό παρά για την ορθή απονομή της δικαιοσύνης. Η οργή του ποιητή βασίζεται στο προσωπικό του παράδειγμα, αφού έτσι έχασε τις δικές εναντίον του αδελφού του για την πατρική κληρονομιά.

Τον 6ο αιώνα οι περισσότερες ελληνικές πόλεις έχουν αποκτήσει γραπτές νομοθεσίες. Εκεί όπου το πολίτευμα είναι ολιγαρχικό ή αριστοκρατικό, δεν θεσμοθετούνται ειδικά όργανα για την απονομή της δικαιοσύνης: στη Σπάρτη, όπως και στις πόλεις της αρχαϊκής και κλασικής Κρήτης, τη δικαιοσύνη απονέμουν τα συλλογικά ή αιωματικά όργανα που ασκούν την εξουσία. Στις δημοκρατικές πόλεις, η δικαστική εξουσία ανήκει στα λαϊκά δικαστήρια.

Πρέπει να πάμε στην Αθήνα για να παρακολουθήσουμε τη γέννηση του νέου, ριζοσπαστικού θεσμού, του μεγάλου λαϊκού δικαστηρίου της Ηλιαίας, η ίδρυση της οποίας ανάγεται στον **Σόλωνα**. Ο **Αριστοτέλης** περιγράφει τη λειτουργία της Ηλιαίας στην εποχή του: κάθε Αθηναίος πολίτης άνω των τριάντα ετών μπορεί να κληρωθεί μεταξύ των συνολικά έξι χιλιάδων δικαστών, εξακοσίων από κάθε φυλή, σε ένα από τα δέκα τμήματα που δικάζουν υποθέσεις όλων των ειδών, αστικές και ποινικές, όπως θα τις χαρακτηρίζαμε σήμερα. Ο **Περικλής** θεσπίζει το δικαστικό μισθό, δίνοντας και στους φτωχότερους τη δυνατότητα να θυσιάσουν το μεροκάματο για να συμμετάσχουν στην άσκηση της εξουσίας. Ο **Αριστοφάνης** ανηλεώς σατιρίζει τους συμπατριώτες του, που πριν ακόμη χαράξει συνωστίζονται στην είσοδο του δικαστηρίου ώστε να προλάβουν να κληρωθούν μεταξύ των δικαστών της ημέρας.

Στη δικαιοδοσία της Ηλιαίας εμπίπτει μεγάλο φάσμα υποθέσεων. Τμήματα αποτελούμενα από ▶

ΑΡΧΑΙΑ Ε

1. Η Ηλιαία, το μεγάλο λαϊκό δικαστήριο της Αθήνας, ιδρύθηκε από τον Σόλωνα.
2. Νωπογραφία με τη μορφή του Αθηναίου νομοθέτη.
3. Ανάγλυφη στήλη με το νόμο εναντίον της τυραννίας. Ο Δήμος στέφεται από τη Δημοκρατία (Μουσείο Αγοράς, Αθήνα)

ΜΛΗΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

4. Ο Αρειος Πάγος, το αρχαιότερο και πιο σεβασμίο δικαστήριο της αρχαίας Αθήνας

201 πολίτες εκδικάζουν, με τη διαδικασία της *δίκης*, ιδιωτικές υποθέσεις κάθε είδους: κληρονομικές, εμπορικές, κλοπής, προικός κ.λπ. Οι υποθέσεις που αφορούν το δημόσιο συμφέρον ακολουθούν μια άλλη διαδικασία, αυτήν της *γραφής* και ανατίθενται συνήθως σε τμήματα των 501 δικαστών ή μεγαλύτερα. Τις ιδιωτικές δίκες κινούσε ο διγόμενος, ενώ τις δημόσιες οποιοσδήποτε πολίτης, αφού τα αρχαία δικαστικά συστήματα δεν προέβλεπαν την υπέρβαση εισαγγελικής αρχής. Αλλά η αντίληψη περί του τι υπάγεται στα ατομικά συμφέροντα και τι αφορά ολόκληρη την πολιτεία δεν είναι, βεβαίως, διαχρονική. Στη συνείδηση των πολιτών μιας δημοκρατικής *πόλεως*, η σφαίρα του δημόσιου έχει ιεράςτεια ευρύτητα, συρρικνώνοντας αντίστοιχα τη σφαίρα του ιδιωτικού, καθώς ακόμη και

Όσο το δίκαιο παραμένει άγραφο, οι δικαστικές κρίσεις δεν γίνονται πάντα αποδεκτές χωρίς αμφισβητήσεις

τομείς κατοχυρωμένοι, στη σύγχρονη κοινωνία, ως αυστηρά ιδιωτικοί, θεωρείται πως αναφέρονται στα συμφέροντα της πόλης. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν αδικήματα όπως η εξύβριση, ή ακόμη ζητήματα σχετικά με την οικογένεια, όπως ο γάμος Αθηναίου ή Αθηναίας με πρόσωπο που στερείται την ιδιότητα του πολίτη.

Αλλά το λαϊκό δικαστήριο έχει και αρμοδιότητες συνταγματικού δικαστηρίου: η *γραφή παρανόμων* είναι η διαδικασία προσβολής ενός προτεινόμενου στην *έκκλησία* νομοσχεδίου, με το αιπολογικό της

«αντισυνταγματικότητας», ότι δηλαδή αντιβαίνει σε ήδη υπάρχοντα νόμο, είτε τυπικά είτε ουσιαστικά. Οι υποθέσεις αυτές κρίνονταν από την ολομέλεια της Ηλιαίας, συγκροτούμενη από έξι χιλιάδες δικαστές και εφ' όσον η μήνυση γινόταν δεκτή, εκτός από την απόρριψη του νομοσχεδίου επιβαλλόταν στον ένοχο η ποινή που κρινόταν κατάλληλη από το δικαστήριο. Το 403 π.Χ., όταν έγινε στην Αθήνα γενική αναθεώρηση και εκκαθάριση των νόμων, νομοθετήθηκε, ως συμπλήρωμα, μια καινούργια *γραφή* που στρεφόταν εναντίον του ίδιου του νόμου και όχι κατά του προσώπου που τον είχε προτείνει. Εφαρμοζόταν σε περίπτωση που είχε εκπνεύσει η νόμιμη προθεσμία για την υποβολή *γραφής παρανόμων*, αλλά και για ελαττώματα που δεν κάλυπτε η τελευταία.

Τις προβλεπόμενες από την ατική νομοθεσία ποινές οι αρχαίοι ρήτορες τις διακρίνουν σε δύο κατηγορίες: χρηματικές (πρόστιμο, δήμευση) και κατά της προσωπικότητας (θανατική, εξορία, αιμία). Η ποινή της αιμίας αφαιρεί όλα τα δικαιώματα που συγκροτούν την ιδιότητα του πολίτη· η αυστηρότητα της ποινής αυτής, σε μια κοινωνία στην οποία η πεμπουσία της ζωής των πολιτών είναι ακριβώς η συμμετοχή τους στα κοινά, δεν έχει καμιά αναλογία με τη σημερινή στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Η φυλάκιση είναι άγνωστη ως ποινή στα αρχαία δίκαια. Χρησιμοποιείται μόνο ως εξασφαλιστικό μέτρο για την πληρωμή χρεών στο δημόσιο ή ως προφυλάκιση των κατηγορουμένων για σοβα-

5. Χάλκινες ψήφοι για την αθώωση ή ενοχή Αθηναίων πολιτών που δικάστηκαν στην Ηλιαία

τον οδηγούσε στη φυλακή μέχρι την πληρωμή, συνήθως δηλαδή μέχρι το τέλος της ζωής του.

Από τις υπαγόμενες στην Ηλιαία υποθέσεις εξαιρείται η ανθρωποκτονία, που ανήκε στην αρμοδιότητα του Αρείου Πάγου, του αρχαιότερου και πιο σεβάσιμου δικαστηρίου της Αθήνας. Ο ποιητής της *Ορέστειας* απεικονίζει την ίδρυσή του από την Αθηνά, για να εκδικάσει μια υπόθεση μυθική, αυτήν του φόνου της **Κλυταιμνήστρας** από το γιο της· η θεά περιβάλλει ακόμη περισσότερο με το κύρος της το πρώτο αυτό δικαστήριο, καθώς συμμετέχει η ίδια στην πρώτη του συγκρότηση και δίνει την κρίση ψηφο με την οποία αθώνεται ο **Ορέστης**. Με τη δημιουργία της Ηλιαίας, οι σημαντικές, αρχικά, δικαιοδοσίες του Αρείου Πάγου περιορίζονται σε μεγάλο βαθμό. Κύρια αρμοδιότητά του μένει η εκ-

Οπου το πολίτευμα είναι ολιγαρχικό ή αριστοκρατικό, δεν δεσμοδετούνται ειδικά όργανα για την απονομή της δικαιοσύνης

ρά αδικήματα κατά της πόλεως. Ακόμη, στο *δεσμωτήριο* κρατούνται και οι μελλοθάνατοι μέχρι την εκτέλεση της ποινής, που, όταν γίνεται με τη χορήγηση δηλητηρίου, εκτελείται στον ίδιο χώρο. Ας θυμηθούμε τις τελευταίες στιγμές του Σωκράτη, όπως περιγράφονται στον *Φαίδρο*. Οδηγημένος στη φυλακή μετά την καταδίκη του, ο φιλόσοφος συνοδεύεται από τους οικείους του. Όταν φθάνει η στιγμή, παίρνει το κώνεο από τα χέρια του δημόσιου δούλου, που με την εμπειρία του δίνει τις κατάλληλες συμβουλές για τη χρήση.

δικαση υποθέσεων ανθρωποκτονίας και σωματικής βλάβης, όταν έχουν τελεσθεί εκ προθέσεως, καθώς και εμπρησμού και *φαρμακείας*. Ειδικά *φονικά δικαστήρια* προβλέπονται για τις άλλες μορφές ανθρωποκτονίας. Η πανάρχαιη έννοια του μίσματος, που προκαλείται από το χυμένο αίμα, εξακολουθεί να κυριαρχεί τόσο στη νοοτροπία όσο και στο δικαίο των Αθηναίων. Από τους νόμους που θέσπισε ο **Δράκοντας** τον 7ο αιώνα, οι *φονικοί* δεν καταργούνται ούτε στην κλασική εποχή. Η ανθρωποκτονία θεωρείται ότι προσβάλλει αποκλειστικά ιδιωτικά ▶

Η κατάγνωση της ποινής γινόταν με δύο τρόπους: στα αδικήματα για τα οποία προβλεπόταν από το νόμο ορισμένη ποινή, η διαδικασία τελείωνε με την ψηφοφορία σχετικά με την αθωότητα ή ενοχή του κατηγορουμένου. Για άλλα αδικήματα, όμως, ο νόμος δεν όριζε συγκεκριμένη ποινή, οπότε εάν η απόφαση ήταν καταδικαστική, έπρεπε ο κάθε αντίδικος να προτείνει την ποινή που έκρινε κατάλληλη. Ακολουθούσε δεύτερη ψηφοφορία, κατά την οποία οι δικαστές ήταν υποχρεωμένοι να επιλέξουν μεταξύ των δύο προτεινόμενων ποινών, χωρίς δικαίωμα επιλογής μιας τρίτης. Ευνόητο είναι ότι ο κατηγορούμενος πρότεινε την ελαφρύτερη ποινή, ενώ ο κατήγορος συνήθως τη θανατική ή άλλοτε πρόστιμο τόσο υψηλό, ώστε θα ήταν δύσκολο να πληρωθεί, γεγονός που θα επέφερε τη στέρηση των δικαιωμάτων του πολίτη στον οφειλέτη και θα

6. Κλεψύδρα (5ος αιώνας π.Χ.) με την οποία μετρούσαν το χρόνο κατά τις αγορεύσεις στη δημόσια δίκη

7. Ο Αλκιβιάδης κατηγορήθηκε και διώχθηκε για την καταστροφή των κεφαλών του Ερμή (8)

έννομα συμφέροντα, γι' αυτό και δεν θα αποτελέσει ποτέ αντικείμενο δημόσιας δίκης. Ο Δράκων, θεσπίζοντας γραπτά για πρώτη φορά νομοθετημένες ποινές, καταργεί την αυτοδικία, αλλά διατηρεί το δικαίωμα των συγγενών του θύματος να μην ασκήσουν δίωξη και να παράσχουν τη συγγνώμη τους στο δράστη, όταν αυτός ενήργησε από αμέλεια. Παρ' όλο που διαπνέονται έντονα από τις αξίες της εποχής των αριστοκρατικών γενών, από την οποία κατ'αρχήν, οι Δρακόντειοι νόμοι δεν είναι τόσο αυστηροί ούτε τόσο πρωτόγονοι όσο τους καταλογίζονται· αντίθετα, διακρίνουν ανάμεσα σε πράξη που τελέσθηκε εκούσια και ακούσια, ανάμεσα σε φυσικό και ηθικό αυτουργό, γνωρίζουν περιπτώσεις αιμώρητου φόνου και επιβάλλουν διαφορετικές ποινές σε αντιστοιχία με την απαξία του εγκλήματος.

Η απουσία εισαγγελικής αρχής και η προσπάθεια να καλυφθεί όλος ο χώρος του αξιοποιούν σε ένα σύστημα που χαρακτηρίζεται από το μικρό αριθμό των νόμων, αντισταθμίζονται στο αττικό δικαιο από τις διαφορετικές διαδικασίες που συνυπάρχουν ως εναλλακτικές δυνατότητες για τη δίωξη της ίδιας άδικης πράξης. Ο Δημοσθένης, αναφερόμενος στους διάφορους τρόπους δίωξης της κλοπής, εξηγεί ότι κάθε ένας από αυτούς κινείται

7

Η φυλάκιση είναι άγνωστη ως ποινή στα αρχαία δίκαια. Χρησιμοποιείται μόνο ως μέτρο για πληρωμή χρεών στο δημόσιο

ανάλογα με την οικονομική, πολιτική ή ακόμη και σωματική δύναμη του διώκοντος: «Ο νομοθέτης θεώρησε απαραίτητο να μη στερήσει σε κανέναν την προσφυγή στη δικαιοσύνη, με τον τρόπο που μπορεί ο καθένας. Πώς μπορεί να γίνει αυτό; Εάν δώσει με νόμους πολλούς δρόμους εναντίον των αδικούντων, όπως γίνεται με την κλοπή. Είσαι δυνατός και πιστεύεις στον εαυτό σου; Συλλαμβάνεις αυτοπροσώπως τον ένοχο· αν χάσεις τη δίκη, το πρόστιμο είναι χίλιες δραχμές. Είσαι ασθενέστερος; Κατάγγεылέ τον στους άρχοντες και θα προβούν εκείνοι στη σύλληψη. Φοβάσαι και αυτό; Υπόβαλε γραφή κλοπής. Οικτίρεις τον εαυτό σου για τη φτώχεια σου, που δεν έχεις χίλιες δραχμές να πληρώσεις; Ασκήσε δίκη κλοπής ενώπιον του διαιτητή, και δεν έχεις οικονομικό κίνδυνο. Αντίστοιχα ισχύουν και για την ασέβεια».

Τα πολιτικά κίνητρα είναι η συννηθέστερη αιτία που φέρνει τους πολίτες στα δικαστήρια. Οι Αθηναίοι ασκούν κάθε είδους καταγγελίες εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων, στοχεύοντας να τους ε-

ξουθενώσουν μέσα από μια καταδίκη. Ακόμη και σε καθαρά ιδιωτικές υποθέσεις ή σε κατηγορίες για πορνεία, για λιποταξία, για εξύβριση, υποκρύπτονται πολιτικές αντιπαλοότητες.

Τα κατ' εξοχήν πολιτικά εγκλήματα διώκονται με ορισμένες νέες διαδικασίες, οι οποίες αντανakλούν την εξέλιξη του πολιτεύματος αλλά και τα φαινόμενα της κάθε εποχής. Ετσι, ο αυξανόμενος αριθμός των ρητόρων που έδιναν υποσχέσεις στο λαό, ενώπιον της εκκλησίας ή της βουλής, και στη συνέχεια δεν τις τηρούσαν, οδήγησε στη δημιουργία μιας ειδικής διαδικασίας για το αδίκημα αυτό. Αλλά η σημαντικότερη νέα διαδικασία είναι η *εισαγγελία*, με την οποία διώκονται τα αδικήματα της προδοσίας, της απόπειρας ανατροπής της δημοκρατίας και της δωροδοκίας αρχόντων. Δεκάδες *εισαγγελίες* ασκήθηκαν εναντίον πολιτικών, ιδίως όταν είχαν εκλεγεί στρατηγοί, και προσωπικότητες όπως ο **Μιλτιάδης**, ο **Θουκυδίδης**, ο Περικλής και ο **Θρασύβουλος** οδηγήθηκαν στο δικαστήριο με τις κατηγορίες αυτές· για τον **Αντιστο**, έναν από τους κατηγορούς του Σωκράτη, παραδίδεται ότι διέφυγε την τιμωρία δωροδοκώντας τους δικαστές.

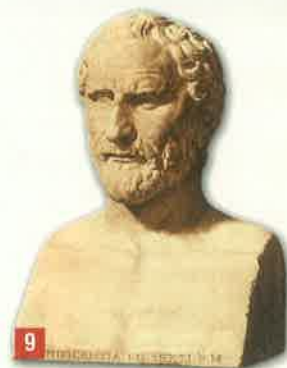
Το καλοκαίρι του 415 π.Χ. μια παράξενη υπόθεση συγκλόνισε την Αθήνα. Ένα πρωί, οι προτομές του Ερμή που χρησιμοποιούνταν για οδοδείκτες βρέθηκαν ακρωτηριασμένες. Παράλληλα με το βανδαλισμό, κυκλοφόρησαν φήμες για μια ανατριχιαστική πράξη ασέβειας: σε κάποιο αθηναϊκό σπίτι, ορι-

ταγγελίες, από πολίτες, δούλους και από μία γυναίκα, τη σύζυγο του Αλκιβιάδη με τον οποίο ήταν γνωστές οι τεταμένες σχέσεις της. Η προανακριτική επιτροπή αποφάσισε ότι τα αδικήματα αυτά στρέφονται κατά του πολιτεύματος και στοιχειοθετούν ανατροπή της δημοκρατίας. Εγιναν αρκετές συλλήψεις, πολλοί κατηγορούμενοι όμως, μεταξύ των οποίων και ο Αλκιβιάδης, κατόρθωσαν να διαφύγουν από την Αττική.

Περίπου ένα μήνα μετά τις πρώτες καταγγελίες, κάποιος **Διοκλείδης** παρουσιάστηκε στη Βουλή και έδωσε ακόμη σαράντα δύο ονόματα προσώπων που ενέχονταν στην υπόθεση του ακρωτηριασμού των Ερμών. Ο ρήτορας **Ανδοκίδης**, ένας από τους υπόπτους που συνελήφθησαν αμέσως, ζήτησε ακρόαση από τη Βουλή, ενώπιον της οποίας αντέκρουσε ως ψευδείς τις κατηγορίες και, αφού έλαβε τη διαβεβαίωση ότι δεν θα δικαστεί ο ίδιος, έδωσε τα ονόματα των πραγματικών ενόχων. Ο Διοκλείδης καταδικάστηκε σε θάνατο για τις ψευδείς καταδόσεις, ενώ ο Ανδοκίδης κατηγορήθηκε αργότερα ότι έφθασε να καταδώσει ακόμη και τον πατέρα του προκειμένου να σωθεί ο ίδιος.

Διεξήχθησαν συνολικά σαράντα οκτώ δίκες εναντίον πολιτών και μετοίκων κατηγορουμένων για

9. Προτομή του Δημοσθένη (Αίθουσα των Μουσών, Βατικανό)

σμένοι πολίτες παρώδησαν την τελετουργία των Ελευσινίων, των κορυφαίων και πιο σειπών μυστηρίων. Σε έκτακτη συνεδρίασή της, η Εκκλησία του Δήμου αποφάσισε τα μέτρα για την αποτελεσματική διαλεύκανση της σοβαρής αυτής υπόθεσης: έδωσε εκτεταμένες εξουσίες στη Βουλή, ανέθεσε τη διεξαγωγή της προανάκρισης σε ειδική επιτροπή και εξέδωσε ψήφισμα που κορηγόυσε αιτιωρησία σε όσους κατηγορούμενους κατέδιδαν άλλα πρόσωπα, ορίζοντας ταυτόχρονα αμοιβή 100 μινων για όποιον έδινε ονόματα και πληροφορίες σχετικά με όσους ενέχονταν.

Σύντομα εμφανίστηκε ο πρώτος πολίτης που κατήγγειλε ότι η αποτρόπαιη αυτή παρωδία έγινε στο σπίτι του **Αλκιβιάδη**, ο οποίος μάλιστα κράτησε για τον εαυτό του το ρόλο του ιεροφάντη, αρχιερέα των μυστηρίων. Ο μνηστής πληροφορήθηκε ακόμη τη λαϊκή συνέλευση ότι ένας δούλος του Αλκιβιάδη, ο **Ανδρόμαχος**, γνώριζε πρόσωπα και πράγματα και ζήτησε να του κορηγηθεί η ειδική άδεια που προβλεπόταν από το νόμο, προκειμένου να εμφανιστεί κάποιος δούλος ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου. Στην κατάθεσή του ο Ανδρόμαχος ενοχοποίησε τον κύριό του και κατονόμασε άλλους εννέα πολίτες. Δεν άργησε να παρουσιαστεί ένας μέτοικος, ο οποίος ομολόγησε την ενοχή του και κατέδωσε πολλά ονόματα πολιτών και μετοίκων. Ακολούθησαν πολυάριθμες κα-

Με τη δημιουργία της Ηλιαίας, οι σημαντικές, αρχικά, δικαιοδοσίες του Αρείου Πάγου περιορίζονται σε μεγάλο βαθμό

παρωδία των Ελευσινίων μυστηρίων και ακρωτηριασμό των κεφαλών του Ερμή, με τη διαδικασία της *εισαγγελίας* που προβλεπόταν για πολιτικά εγκλήματα. Όλοι οι κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν σε θάνατο και δήμευση της περιουσίας τους και όσοι ήταν παρόντες εκτελέστηκαν αμέσως. Ειδικά ψηφίσματα που εκδόθηκαν για τους ερήμην καταδικασθέντες, τους έθεταν εκτός νόμου, επιτάσσοντας κάθε πολίτη να τους θανατώσει με τα ίδια του τα χέρια, με την εγγύηση ότι πρόκειται για πράξη επιδοκιμαστέα τόσο από την πολιτική κοινωνία όσο και από τους θεούς. Παρόμοια ψηφίσματα δεν ήταν σπάνια αναφορικά με τους προδότες της πόλεως και τους πραξικοπηματίες, θεοπιζοντας ταυτόχρονα ποικίλους ευφάνταστους τρόπους για να εξαλειφθεί η μνήμη αυτών των προσώπων, όπως το γκρέμισμα του σπιτιού τους, η απάλειψη του ονόματός τους από κάθε δημόσιο έγγραφο (ή αντίστροφα η αναγραφή του σε αιτιωτική στήλη), ακόμη και η εκταφή των οστών του προδότη και η απομάκρυνσή τους από το έδαφος της Αττικής. ■

ΡΩΜΑΪΚΟ

Του ΙΩΑΝΝΗ Ε. ΤΖΑΜΤΖΗ
Λέκτορα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της
Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

*Στη μνήμη της Μαρίας Ιωαννάτου (1961-2002)**

Από τις απαρχές της Ρώμης ως το τέλος της περιόδου της Βασιλείας (8ος αι.-509 π.Χ.), εκεί όπου μύθος, θρύλος και πραγματικότητα συναντώνται, η απόδοση της δικαιοσύνης υπακούει σε αρχαϊκότατου τύπου κανόνες, σμιλευμένους στο πέρασμα του χρόνου. Τη διατύπωση και εφαρμογή τους αναλάμβαναν στο απώτατο παρελθόν οι αρχηγοί των γενών, οι *patres*, καθένας τους μέσα στον κύκλο του γένους

του και των προσκολλημένων σ' αυτό πελατών (*clientes*), και αργότερα ο βασιλιάς για το σύνολο πλέον των γενών που αποτελούν και το λαό. Η παρουσία της θρησκευτικής παραμέτρου είναι έντονη τόσο στο επίπεδο των διαδικασιών, οι οποίες είναι περίπου όμοιες για τις διαφορές που σήμερα ορίζονται ως αστικές και για τα ποινικά αδικήματα, όσο και στο επίπεδο της επανορθωτικής ποινής, όπου συγχέονται αρχέγονες τελετουργίες και οικογε-

ΔΙΚΑΙΟ

νειακή εκδίκηση σε δημόσια θέα. Ας αναφερθεί ενδεικτικά ότι μη εκτέλεση των υποχρεώσεων που απορρέουν από τη σχέση πάτρωνα-πελάτη τιμωρείται με την αφιέρωση του παραβάτη σε χθόνια θεότητα και η ανθρωποκτονία από πρόθεση με θανάτωση από τους συγγενείς του θύματος.

Με τους Ειρούσκους βασιλείς (τέλη 7ου αι. π.Χ.) εισάγεται η έννοια του *imperium*: είναι η απόλυτη εξουσία του ανώτατου άρ-

χοντα εντός και εκτός της πόλης της Ρώμης («ασική» και στρατιωτική), είναι κυρίαρχη και έχει λαϊκό χαρακτήρα, όχι θρησκευτικό. Η δυνατότητα *καταναγκασμού* (*coercitio*) του βασιλέα, που εκπορεύεται από το *imperium* και που είναι εξουσία ζωής και θανάτου πάνω στους Ρωμαίους, συμβαδίζει με την πλήρη *δικαιοδοτική* αρμοδιότητά του (*iurisdictio*), με μάλλον δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ τους.

Η υφή των δικών δεν έχει αλλάξει και η διαδικασία, πάντοτε δημόσια, είναι βασικά αυτή του *sacramentum*, που θα εξηγηθεί πιο κάτω. Ιδιαίτερης μνείας χρήζει η ποινική δικαιοσύνη: ο βασιλιάς κάποιες φορές ορίζει *ad hoc* κατώτερους άρχοντες, τους «*δύο άνδρες*» (*duumviri*), για να δικάσουν ανι' αυτού, ενώ σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις λαμβάνει υπόψη του τη βούληση του λα-

1. Δίκη *quaestio* στο *forum*. Φανταστική αναπαράσταση (Ιω. Τζαμτζή).
2. Ρωμαίος πατρίκιος με προτομές των προγόνων του. Αγαλμα του 1ου αιώνα π.Χ. (Μουσείο Καπιτωλίου, Ρώμη).
3. Σύνοδος Ρωμαίων δικαστών

4. Ο Κικέρων και ο Κατιλίνας στη Σύγκλητο (πίνακας του G. Vasari). Και πάλι το 63 π.Χ., λίγους μήνες μετά τη διανδρική δίκη του Rabinus, ο Κικέρων κατέπνιξε τη λεγόμενη «Συνωμοσία του Κατιλίνα» προβαίνοντας, με απόφαση της Συγκλήτου, σε συνοπτικές εκτελέσεις, χωρίς ίχνος δικαστικής διαδικασίας, όσων συνωμοτών είχαν συλληφθεί στη Ρώμη

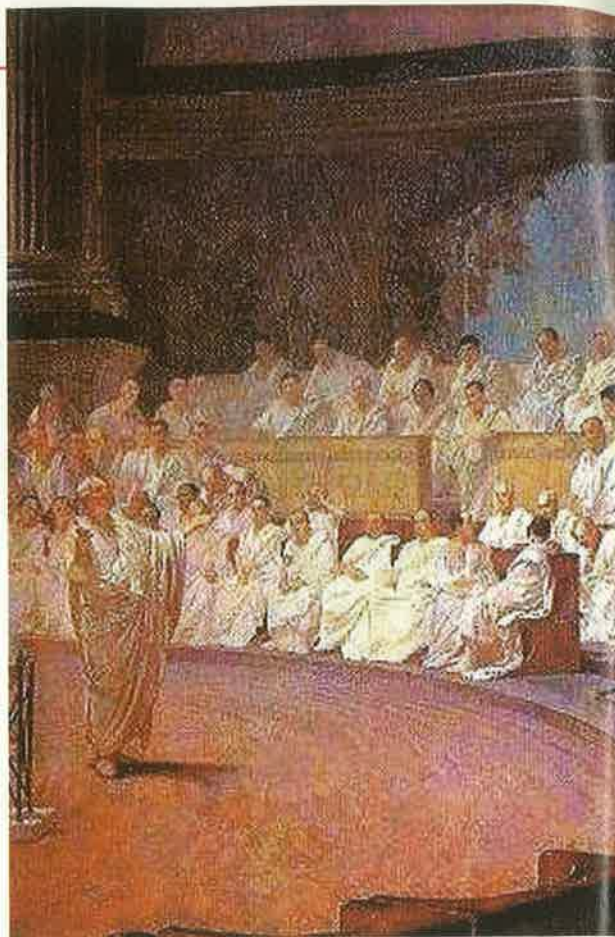
ού μέσω ενός μηχανισμού *προσφυγής* που παρέχει στον απειλούμενο με θανάτωση πολίτη την ευκαιρία, εφ' όσον το επιπρέπει ο βασιλέας, να αποφανθεί η λαϊκή συνέλευση για την τύχη του (*provocatio ad populum*).

Σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση, οι βασιλείς εκδιώχθηκαν το 509 π.Χ. με «επανάσταση»-κίνημα της αποτελούμενης από τους *patres* των γενών συγκλήτου και η Ρώμη εισήλθε στην περίοδο της *Respublica* (509-27 π.Χ.). Κατά τη διάρκεια της οξυιατης πάλης μεταξύ πατρίκιων και πληβείων που συγκλονίζει σχεδόν αμέσως το νέο καθεστώς, οι άρχοντες της *plebs*, οι *δήμαρχοι* (*tribuni plebis*), επιδιώκουν να περιορίσουν την εξουσία των δύο κορυφαίων αρχόντων της πολιτείας, των *υπάτων* (*consules*), οι οποίοι έχουν κληρονομήσει αυτούσιο το βασιλικό *imperium*. Οι δήμαρχοι αμφισβητούν συνεχώς τη δικαιοδοτική και καταναγκαστική εξουσία των υπάτων εκμεταλλευόμενοι τον προϋπάρχοντα θεσμό της *provocatio ad populum*: καλύπτουν σταθερά με το *veto* τους κάθε προσφυγή πολίτη στη δικαιοσύνη της λαϊκής συνέλευσης, επιβάλλοντας έτσι ουσιαστικά στον ύπατο να την επιπρέπει. Ταυτόχρονα, θεμελιώδης διεκδικησή τους είναι η εισαγωγή του γραπτού δικαίου στη Ρώμη που θα ίσχυε εξίσου για όλους

Με τους Ετρούσκους Βασιλείς (τέλη 7ου αι. π.Χ.) εισάγεται η έννοια του *imperium*: η απόλυτη εξουσία του ανώτατου άρχοντα

τους πολίτες χωρίς διάκριση, σε εφαρμογή της αρχής της ισονομίας (*ius aequum*). Οι συνεχείς προσπάθειες, πιέσεις και απειλές της δημαρχίας φέρνουν αποτέλεσμα: το 451-450 π.Χ. συντάσσεται και αποδίδεται στους πολίτες ο *Δωδεκάδελτος νόμος*, ο οποίος σηματοδοτεί την εισαγωγή της, κατά τα ελληνικά πρότυπα, έννοιας του νόμου στη ρωμαϊκή αντίληψη.

Το μνημειώδες αυτό κείμενο συνίσταται από διατάξεις τόσο ιδιωτικού όσο και δημοσίου δικαίου. Η ιδιωτική δίκη ακολουθεί τη λεγόμενη διαδικασία του *παραβόλου* (*sacramentum*). Οι διάδικοι παρουσιάζονται στον ανώτερο άρχοντα, ύπατο και αργότερα πραιτορά, και με τελετουργικές κινήσεις και λόγια αυστηρότατα καθορισμένα καταλήγουν να ορκιστούν καθένας για το δικαίο του ισχυρισμού του, θέτοντας ένα χρηματικό ποσόν ως παράβολο/«στοιχήμα», ποσόν που θα πληρωθεί από τον καταδικασθέντα στο δημόσιο θησαυροφυλάκιο μετά το πέρας της δίκης. Γίνεται αντιληπτό ότι, σ' αυτή

την αρχαϊκή διαδικασία, κρίνεται κατ' αρχήν ο δικαίος όρκος που συνεπάγεται την πληρωμή ή όχι του στοιχήματος και μόνο έμμεσα η ουσία της αντιδικίας που μπορεί, για παράδειγμα, να είναι η νομή και κατοχή πράγματος. Εν τούτοις, για ορισμένες περιπτώσεις όπως η *επερώτηση* (*stipulatio*), ο νομοθέτης εισήγαγε μια νέα διαδικασία που διαρθρώνεται σε δύο φάσεις: στην πρώτη φάση, *in iure*, ο ανώτερος άρχοντας διαπιστώνει την αντιδικία και *ορίζει δικαστή-δαιωντή* (*iudex arbiterve*)· στη δεύτερη φάση, *apud iudicem*, είναι ο δικαστής που αποφαινεται πλέον για το δικαίο του αιτήματος με απόφαση που είναι άμεσα εκτελεστή.

Ο Δωδεκάδελτος περιέχει ακόμη τα «κεφαλικά» εγκλήματα, δηλαδή εκείνα που τιμωρούνται με θάνατο (*caput* - κεφαλή). Σχετικά με την ανθρωποκτονία, ανευρίσκεται ρητή διάταξη μόνο για την ανθρωποκτονία από αμέλεια, αλλά εννοείται κατ' αντιδιαστολή, και αυτή από πρόθεση, καθώς υπήρχε παλαιότερος σχετικός νόμος από την εποχή της Βασιλείας. Τα άλλα κεφαλικά εγκλήματα που παρατίθενται αποτυπώνουν όχι μόνο την παλαιότητα προέλευσης των κανόνων, αλλά και το πλαίσιο της αγροτικής κοινωνίας μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν: το μαγικό τραγούδι (*malum carmen*) που απειλεί τη ζωή του θύματος, ο εμπρησμός από πρόθεση, η ψευδομαρτυρία που προκάλεσε θανάτωση, η παθητική δωροδοκία του *iudex arbiterve*, η κα-

χικού *veto* κατοχυρώθηκε νομοθετικά το 449 π.Χ. με τους Βαλέριους-Οράτιους νόμους, ενώ πολύ σύντομα αναγνωρίστηκε εθιμικά η αρμοδιότητα της λαϊκής συνέλευσης και στις περιπτώσεις επιβολής χρηματικών ποινών (*multae inrogationes*), με δικές που διευθύνουν οι αγορανόμοι (*aediles*). Το 300 π.Χ., άλλος Βαλέριος νόμος αυτοματοποίησε το αποτέλεσμα της προσφυγής στο λαό αποσυνδένοντας την από τη δημαρχική κάλυψη: θεωρητικά, αρκεί πλέον να προφέρει ο απειλούμενος πολίτης τη φράση «*pronoco ad populum*» ώστε να εισαχθεί σε λαϊκή δίκη. Στον 3ο π.Χ. αιώνα, το σύστημα των λαϊκών δικών (*iudicia populi*) έχει πια παγιωθεί πλήρως. Για τις κατ' ευθείαν δικές ισχύει η αρμοδιότητα που προειπώθηκε, ενώ τις λαϊκές δικές έπειτα από προσφυγή (*ex provocazione*) διευθύνουν σε κάθε περίπτωση οι δήμαρχοι.

Η δημιουργία, το 242 π.Χ., του *επί των ξένων πραιτόρα* (*praetor peregrinus*) με αρμοδιότητα την επίλυση των διαφορών στις οποίες εμπλέκονταν μη Ρωμαίοι, παρείχε την ευκαιρία στον καινούργιο αυτόν άρχοντα να δώσει στο δικαστή κατευθύνσεις και εντολές πέρα απ' αυτές στις οποίες τον περιόριζε μέχρι τότε ο νόμος, χωρίς ωστόσο να μεταβάλλει τη διμερή δομή της δίκης. Η εξέλιξη αυτή, που αναδεικνύει την ευελιξία του Ρωμαϊκού

5. Ο «Δωδεκάδελτος», το αρχαιότερο γνωστό κείμενο του Ρωμαϊκού Δικαίου (Μουσείο Ρωμαϊκού Πολιτισμού, Ρώμη).
6. Έργο του ρήτορος Ουλπιανού με αναφορές στον Δημοσθένη

Ο Δωδεκάδελτος νόμος σηματοδοτεί την εισαγωγή τής, κατά τα ελληνικά πρότυπα, έννοιας του νόμου στη ρωμαϊκή αντίληψη

Δικαίου να ενσωματώνει ρυθμίσεις για περιπτώσεις όπου το ίδιο παρουσιάζει κενό και που οδηγεί σε νέου τύπου δικές, είχε λαμπρό μέλλον, όπως θα δούμε παρακάτω.

Με την επέκταση της Ρώμης στο μεσογειακό κόσμο, η σωρεία περιπτώσεων βαρύντα παραβατικής συμπεριφοράς που αναπτύσσουν διοικητές των επαρχιών απέναντι στους ντόπιους εγγίζοντας τα όρια της λεηλασίας, οδηγεί, στα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα, στη δημιουργία του πρώτου *τακτικού-δικαστηρίου* (*quaestio*), αποτελούμενου από ορκωτούς δικαστές συγκλητικής προέλευσης, για να δικάσει τις υποθέσεις κακοδιοίκησης των επαρχιακών διοικητών, που ορίζονται ως εγκλήματα νοσησμού (*quaestio/crimen repetundarum*). Η σύσταση άλλου δικαστηρίου που δικάζει τις υποθέσεις *maiestas*, στο τέλος του ίδιου αιώνα, αποτελεί την κατάληξη της διολίσθησης από την προσβολή της *plebs* και των δημάρχων στην προσβολή του *populus* και του κράτους. Την *perduellio* διαδέχε-

ταστροφή της εσοδείας και η νυκτερινή κλοπή των αδέρσιων σταχυών στους αγρούς είναι πράξεις που τιμωρούνται με θάνατο. Ο ρηξικέλευθος νεοτερνισμός του Δωδεκαδέλτου είναι η πρόβλεψη ότι για τα κεφαλικά εγκλήματα αποφασίζει η λαϊκή κατά λόχους συνέλευση (*comitia centuriata*) διευθυνόμενη από τους *ταμίες* (*quaestores*) χωρίς να μεσολαβεί προσφυγή-*provocatio*.

Συχνά θεωρείται ότι διάταξη του Δωδεκαδέλτου που αφορά τα εγκλήματα της πρόκλησης του εχθρού ή της συνεννόησης μαζί του συνιστά αναφορά στην *perduellio*, όρος που σ'σνήθως αποδίδεται ως «εσχάτη προδοσία». Όμως, πιθανότατα, *perduellio* σήμαινε αρχικά την προσβολή του προσώπου του δημάρχου ή της *plebs* και μόνο στη συνέχεια, μέσα από τις μετέπειτα διαδικασίες ενσωμάτωσης των πληθείων στο θεσμικό σύστημα της *Respublica*, κατέληξε να καλύπτει όχι μόνο τις προαναφερόμενες πράξεις, αλλά και τη δράση για επαναφορά της βασιλείας (*adfectatio regni*), τη δολοφονία από πολιτικά κίνητρα, τα εγκλήματα που διαπράττουν οι άρχοντες στο πλαίσιο της άσκησης των καθηκόντων τους. Οι δικές για *perduellio* διεξάγονται στην κατά λόχους λαϊκή συνέλευση κάτω από τη διεύθυνση των δημάρχων.

Ο συνδυασμός *provocatio ad populum*-δημαρ-

ΟΥΛΠΙΑΝΟΥ ΠΡΩΤΟΡΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ
ΝΟΤΙΟΛΟΓΟΥ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ
ΝΟΤΙΟΛΟΓΟΥ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ
ΝΟΤΙΟΛΟΓΟΥ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ
ΝΟΤΙΟΛΟΓΟΥ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ
ΝΟΤΙΟΛΟΓΟΥ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ
ΝΟΤΙΟΛΟΓΟΥ

7. Προτομή του μεγάλου Ρωμαίου νομικού Παπινιανού.
8. Συμφωνία (46 π.Χ.) του Καίσαρα με τη Λυκία, στην οποία περιλαμβάνονται και διατάξεις για ποινικά θέματα

ται η *maiestas populi romani* που σημαίνει στην κυριολεξία «μεγαλαιο [-ανωτερότητα] του ρωμαϊκού λαού» και οποιαδήποτε πράξη ή παράλειψη συνιστά προσβολή του τιμωρείται με κεφαλική ποινή.

Μετά το 123 π.Χ., οι *quaestiones* αποτελούνται από δικαστές των οποίων ο αριθμός κυμαίνεται μεταξύ σαράντα και εβδομήντα, ύστερα από κλήρωση μεταξύ των συγκληπικών και των ιππέων που περιέχονται στον ετήσιο κατάλογο των δικαστών, συνεδριάζουν δημόσια στο *forum* και αποφασίζουν με μυστική ψηφοφορία. Με τους Κορνήλιους νόμους του, το 81 π.Χ., ο **Σύλλας** γενικεύει το σύστημα των *quaestiones*. Εκτός από τα προαναφερθέντα δύο δικαστήρια, μέχρι το τέλος της *Res publica* λειτουργούν άλλα επτά με αρμοδιότητα στα εγκλήματα αίματος και ληστεία μετά φόνο, στη φαρμακεία, στην υπεξαίρεση, στην εκλογική σκευωρία και δωροδοκία, στην πλαστογραφία, στα εγκλήματα βίας, δημόσιας και ιδιωτικής. Η ποινή, αν και διατηρεί τον προσδιορισμό «κεφαλική», είναι πλέον εξορία με απαγόρευση παροχής τροφής και στέγης (*aquae et ignis interdictio*).

Οι παραβατικές συμπεριφορές Ρωμαίων διοικητών οδηγούν στη δημιουργία τακτικού-διαρκούς δικαστηρίου

Κατά την περίοδο της Ηγεμονίας (27 π.Χ.-284 μ.Χ.), στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου, η δικαιοσύνη απονέμεται με την πραιτοριανή δική η οποία, καλύπτοντας όλο και περισσότερες περιπτώσεις, αποβαίνει ο αποκλειστικός τρόπος δικαστικής επίλυσης των αστικών διαφορών. Η διαδικασία στηρίζεται στις *διατυπώσεις (formulae)* που δίδει ο πραιτορας. Τα ουσιαστικά συστατικά στοιχεία της *formula* είναι τρία: ορισμός του δικαστή-έκθεση του διεκδικητικού αιτήματος του ενάγοντα (*intentio*)-εντολή στο δικαστή να καταδικάσει τον εναγόμενο εφ' όσον επαληθευθεί ο ισχυρισμός του ενάγοντα (*condemnatio*). Ο κατάλογος των *legis actiones* που μέσω των *formulae* παρέχει ο πραιτορας στους διάδικους συνιστά το πραιτοριανό ήδικο (*edictum praetorium*) το οποίο εκδίδει κατ' έτος ο νέος άρχοντας αναλαμβάνοντας τα καθήκοντά του. Στα μέσα του 1ου μ.Χ. αιώνα, το ήδικο αρχίζει να έχει σχετικά σταθερό περιεχόμενο και από τον Αδριανό και ύστερα δεν ανανεώνεται καθόλου: το ήδικο καθίσταται πραγματικά *διαρκές (perpetuum)* και παρά τη διαφοροποίηση που εισάγει η παρουσία της έκτακτης διαδικασίας θα συνεχίσει να αποτελεί τη βάση της πολιτικής δικονομίας μέχρι τον 6ο αιώνα.

Στον τομέα της ποινικής δικαιοσύνης, παρά την επαύξηση μάλιστα από τον **Αύγουστο** (27 π.Χ.-14 μ.Χ.) του αριθμού των διαρκών δικαστηρίων με εκείνα της μοικείας και του οικονομικού εγκλήματος στον επισιτισμό, αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα ο νέος τύπος απονομής της δικαιοσύνης που προαναφέρθηκε, η *έκτακτη (extra ordinem)* διαδικασία: αυτή επιβλήθηκε ολοκληρωτικά σε βάρος του συστήματος των *quaestiones* δημιουργώντας μια δικαστηριακή ιεραρχία με βαθμίδες δικαιοδοσίας αλλά και ένα σώμα δικαστών-πραγματικών κρατικών λειτουργών.

Με την έκτακτη διαδικασία, ο αυτοκράτορας λαμβάνει κατ' ευθείαν γνώση και δικάζει σε πρώτο και τελευταίο βαθμό τις υποθέσεις καθοσίωσης αλλά και τις περιπτώσεις εγκλημάτων που δεν προβλέπονται από την υπάρχουσα νομοθεσία· είναι επίσης ο κατ' έφεση δικαστής των υποθέσεων που εκδικάστηκαν πρωτόδικα στην Ιταλία και στις επαρχίες από τους τοπικούς διοικητές. Το μεγαλύτερο όμως μέρος του δικαιοδοτικού έργου του αυτοκράτορα ασκείται από εξουσιοδοτημένους κρατικούς αξιωματούχους: *οι έπαρχοι της πόλης, του πραιτορίου, του επισιτισμού και της νυκτοφυλακής (praefecti urbi, praetorio, annonae, vigiliae)* έχουν τοπική αρμοδιότητα για την πόλη της Ρώμης και την Ιταλία, ενώ στις επαρχίες εξουσιοδοτούνται οι αυτοκρατορικοί απεσταλμένοι (*legati*) και *επίτροποι (procuratores)*. Ειδικότερα από το τέλος του 2ου μ.Χ. αιώνα, ο έπαρχος του πραιτορίου αντικαθιστά μόνιμα τον αυτοκράτορα στα δικαστικά καθήκοντά

9

11

του: δικάζει σε πρώτο και τελευταίο βαθμό τις ποινικές υποθέσεις της Ιταλικής χερσονήσου, εκτός από τη Ρώμη και την κεντρική Ιταλία, αλλά και όλες τις εφέσεις, είτε σε ποινικές είτε σε αστικές υποθέσεις, κατά των αποφάσεων των επαρχιακών διοικητών. Η σημαντικότερη δικαστική αρμοδιότητα του επάρχου του πραιτορίου εξηγεί γιατί επιλέχθηκαν να τοποθετηθούν στο αξίωμα αυτό μεγάλοι νομικοί, όπως ο **Παπινιανός** ή ο **Ουλπιανός**.

Η οδός της *extra ordinem* διαδικασίας επέτρεψε και στη Σύγκλητο να αναπτύξει δικαστική αρμοδιότητα, συγκεκριμένα στις υποθέσεις νοσηφισμού και καθοσίωσης. Οι ποινές για το νοσηφισμό γίνονται βαρύτερες, καθώς η νομοθεσία ελέγχει όλο και περισσότερο τους επαρχιακούς διοικητές. Όσο για το έγκλημα *καθοσίωσης*, αυτό αποτελεί μετεξέλιξη της ρεπουμπλικανικής *maiestas* (ο όρος παραμένει ο ίδιος)· στο μέτρο που ο αυτοκράτορας προσωποποιεί το καθεστώς, ένας όλο και περισσότερο διευρυνόμενος κύκλος ενεργειών, πράξεων ή παραλείψεων, που προσβάλλουν τον αυτοκράτορα, τους συγγενείς του ή τον Οίκο του γενικότερα, αποτελούν ταυτόχρονα έγκλημα κατά του κράτους και το ανάποδο.

Η έκτακτη διαδικασία συνδυάζεται, τέλος, και με τη νέα κοινωνική διαστρωμάτωση που αναπτύχθηκε: ο κρατικός δικαστής έχει τη δυνατότητα να ελιχθεί στο θέμα της ποινής τιμωρώντας βαρύτερα τους ταπεινούς (*humiliores*) από τους ανήκοντες

στην ανώτερη κοινωνική τάξη (*honestiores*) για τη διάπραξη του ίδιου ακριβώς αδικήματος.

Η αναφορά στην περίοδο της Δεσποτείας (284-565 μ.Χ.) δύναται να χρησιμεύσει ως επίλογος στα παραπάνω, καθώς ήδη μέσα σε ενάμιση αιώνα, από την άνοδο του **Διοκλητιανού** στο θρόνο (284) έως τη Θεοδοσιανή κωδικοποίηση (429), οι εξελίξεις τόσο σε πολιτειακό επίπεδο όσο και στην κοινωνία είναι καταλυτικές. Ας σημειωθεί μόνο η δικαιοδοτική αρμοδιότητα της χριστιανικής εκκλησίας η οποία, εκτός από τα θέματα αιρέσεων και αυτά του κατώτερου κλήρου, εκτείνεται στις αστικές υποθέσεις των λαϊκών εφ' όσον ένας από τους διάδικους προσφύγει στο επισκοπικό δικαστήριο. Όπως η συνέχιση της ίδιας της αυτοκρατορίας, έτσι και η διαμόρφωση της απονομής της δικαιοσύνης ανήκει πλέον στο πρώιμο Βυζάντιο.

* Η σημειωμένη φίλη μου Μαρίνα Ιωαννίδου (1961-2002) υπήρξε διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Paris 2 των Παρισίων, λέκτωρ του Πανεπιστημίου της Dijon και είχε τιμηθεί με το βραβείο του Ινστιτούτου Ρωμαϊκού Δικαίου των Παρισίων για το έτος 1997.

Από το τέλος του 2ου μ.Χ. αιώνα, ο έπαρχος του πραιτορίου αντικαθιστά μόνιμα τον αυτοκράτορα στα δικαστικά καθήκοντά του

9. Ο Οκτάβιος-Αύγουστος (αυτ. 27 π.Χ.-14 μ.Χ.).
10. Αναγεννησιακή ανατύπωση του Θεοδοσιανού κώδικα.
11. Νόμισμα του P. Porcius Laeca (τέλη του 2ου αι. π.Χ.) με επιγραφή **PRONOCO**.

Τιμητική κόπη για το Πόρκιο γένος, μέλη του οποίου εισήχθησαν την ψήφιση νόμων που επέκτειναν την *pronocatio* και εκτός αστικού πεδίου: ο προσφεύγων στο λαό πολίτης κατά της απόφασης του στρατηγού αποσπελλόταν στη Ρώμη για να δικαστεί από τους δημάρχους σε λαϊκή δίκη

Χαμουραμπί (18ος αι. π.Χ.)

Ο έκτος και γνωστότερος ηγεμόνας της αμοριτικής δυναστείας της Βαβυλώνας (1792-1750), γνωστός για τη συλλογή νόμων του. Ενεπλάκη σε μακροχρόνιους πολέμους με βασιλεία της περιοχής της Μεσοποταμίας και πέτυχε τον έλεγχο των νερών και της περιοχής του Τίγρη και του Ευφράτη. Στην εποχή του πραγματοποιήθηκαν σημαντικές αλλαγές στη ζωή του βασιλείου του, το οποίο μετετράπη σε εδαφικά σημαντικό κράτος. Ο ίδιος προσωπικά ασχολήθηκε με την υλοποίηση αυτών των μεταρρυθμίσεων. Ο κώδικας του Χαμουραμπί αποτελεί συλλογή νόμων και αποφάσεων του που χαράχθηκε σε στήλη από διορίτη και τοποθετήθηκε στο Βαβυλωνιακό ναό του Μαρντούκ. Αναφέρονται σε οικονομικές ρυθμίσεις, θέματα οικογενειακού δικαίου, ποινικά θέματα, όπως βιαιοπραγία και κλοπή, και θέματα αστικού δικαίου, όπως δουλεία και οφειλή. Οι ποινές ποικίλλουν ανάλογα με την κοινωνική τάξη των ενόχων και τις περιστάσεις. Ρυθμιζε τη ζωή των αστικών κοινοτήτων για πολλούς αιώνες, ενσωματώνοντας σημαντικές και ουμεριακές παραδόσεις. Παρά το ότι προέβλεπε την διά των ίσων τιμωρία (οφθαλμό αντί οφθαλμού) εν τούτοις ήταν πιο εξελιγμένος από το φυλετικό εθιμικό δίκαιο. Η κύρια πηγή του κώδικα του Χαμουραμπί είναι η στήλη που αποκαλύφθηκε στα Σούσα το 1901 από το Γάλλο ανατολιστή Ζαν Βενσάν Σεϊλ και βρισκεται στο Λούβρο.

Δράκων (7ος αι. π.Χ.)

Ο πρώτος νομοθέτης της αρχαίας Αθήνας, αναμορφωτής του αθηναϊκού πολιτεύματος και δημιουργός του πολιτικού και του σκληρού ποινικού κώδικα της πόλης (δρακόντεια μέτρα). Σύμφωνα με την παράδοση, ανατέθηκε στον Δράκοντα να συντάξει νέους νόμους όταν ήταν άρχοντας ο Αρίσταιχος, γύρω στο 621-620 π.Χ., καθώς μέχρι τότε η απονομή της δικαιοσύνης γινόταν με βάση άγραφους κανόνες δικαίου. Η κλοπή και άλλα αδικήματα τιμωρούνταν με την ποινή του θανάτου. Ταυτόχρονα, όμως, απαγορεύθηκε η αυτοδικία, εισήχθη διάκριση μεταξύ ακούσιου και εκούσιου φόνου. Ο Δράκων επέφερε βαθιές τομές στο αθηναϊκό πολίτευμα: α) τη χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους όσοι εκτελούσαν στρατιωτική υπηρεσία, β) τη σύσταση Εκκλησίας του Δήμου από τους στρατιωτικούς, γ) τη σύσταση Βουλής με 401 βουλευτές, δ) τον περιορισμό της δικαιοδοσίας του Αρείου Πάγου σχετικά με την τήρηση των νόμων και την εποπτεία των αρχόντων, ε) κανόνες για την εκλογή των αρχόντων, των στρατηγών και των υπάρχων, στ) το δικαίωμα των πολιτών να καταγγέλλουν τους άρχοντες για ενδεχόμενη παραβίαση των νόμων και ζ) τη σύσταση δύο νέων δικαστικών σωμάτων, των εφετών και των πρυτάνεων. Οι νόμοι που έθεσε ο Δράκων σχετικά με το πολίτευμα καταργήθηκαν από τον Σόλωνα, το 592/591 π.Χ., διατηρήθηκαν όμως σε ισχύ οι περισσότεροι από τους ποινικούς του νόμους.

Σόλων (640-560 π.Χ.)

Αθηναίος νομοθέτης και ένας από τους Επτά Σοφούς της αρχαιότητας, αριστοκρατικής καταγωγής. Το 594 οι Αθηναίοι τον εξέλεξαν άρχοντα, δίνοντάς του απεριόριστη εξουσία να αντιμετωπίσει τα εσωτερικά προβλήματα της πόλης. Ήταν η εποχή της διαμάχης μεταξύ των αριστοκρατών και των πλούσιων εμπόρων και τεχνιτών, που διεκδικούσαν πολιτικά δικαιώματα, ανάλογα με την οικονομική τους επιφάνεια. Κατήργησε τη σκλαβιά για χρέη, με τη σεισάχθεια, ενώ διαίρεσε τον πληθυσμό σε 4 τάξεις, ανάλογα με την περιουσία τους, καθιερώνοντας τιμοκρατικό σύστημα. Αλλάξε το νομισματικό σύστημα της Αθήνας, καθώς και τα μέτρα και τα σταθμά, εισάγοντας το ευβοϊκό στη θέση του συστήματος της Αίγινας. Το δικαστήριο της Ηλιαίας αποδίδεται στον Σόλωνα, καθώς και η πρακτική της εισαγγελίας, η καταγγελία δηλαδή από τους πολίτες κάθε αξιόποινης πράξης που δεν περιλαμβανόταν στους γραπτούς νόμους. Τα μέτρα αυτά δεν ευχαρίστησαν όλους τους πολίτες. Οι αριστοκρατικοί είδαν να χάνουν ένα μεγάλο κομμάτι από την εξουσία τους, ενώ οι φτωχότεροι πολίτες παρέμειναν αποκλεισμένοι από τη νομή των πολιτικών αξιωματικών. Ο Σόλωνας τότε έφυγε από την Αθήνα και αυτοεξορίστηκε για 10 χρόνια. Όταν επέστρεψε, έζησε μακριά από την πολιτική ζωή, γράφοντας ελεγείες και ιάμβους, λυρικά ποιήματα δηλαδή με θέματα κυρίως πολιτικά.

Λεύκιος Κορνήλιος Σύλλας (138-78 π.Χ)

Ρωμαίος στρατιωτικός και πολιτικός, γεννημένος κοντά στη Νεάπολη. Ανήκε σε γνωστή οικογένεια και γρήγορα στρατεύτηκε στο ρωμαϊκό στρατό του Γάιου Μάριου. Το 88 π.Χ. έγινε ύπατος και ανέλαβε να διοικήσει τα ρωμαϊκά στρατεύματα στο Μιθριδατικό πόλεμο. Το αξίωμά του ανεκλήθη προς χάρη του Μάριου, αλλά ο Σύλλας κατέλαβε την πόλη υποχρεώνοντας τον αντίπαλό του να διαφύγει. Μετά τη νίκη του επί του Μιθριδάτη, τον οποίο υποχρέωσε να υπογράψει τη συνθήκη του Δαρδάνου το 85 π.Χ., επέστρεψε στη Ρώμη (82 π.Χ.), όπου νίκησε τα αντίπαλα δημοκρατικά στρατεύματα. Ο Σύλλας πέτυχε να ονομαστεί δικτάτωρ για ακαθόριστο χρόνο με την εντολή να αναδιοργανώσει το κράτος. Στόχος των μεταρρυθμίσεων του ήταν η αποκατάσταση της Συγκλήτου: αύξηση του αριθμού των δικαστηρίων για κακουργήματα, νόμος περί προδοσίας με στόχο την πρόληψη εξεγέρσεων, υποχρέωση των δημάρχων να υποβάλλουν νομοθετικές προτάσεις και νόμους προστασίας του πολίτη από υπερβάσεις της δικαστικής και εκτελεστικής εξουσίας. Ο Σύλλας προσπάθησε, κυρίως με τις προγραφές, να θέσει εκτός νόμου τους οπαδούς του λαϊκού κόμματος, για να επαναφέρει όλη την εξουσία στα χέρια της αριστοκρατίας. Το 79 π.Χ. αποσύρθηκε από το πολιτικό προσκήνιο απαρνούμενος τα αξιώματα του ύπατου και του δικτάτορα.

Ιουστινιανός (482-565)

Ο σημαντικότερος αυτοκράτορας του Βυζαντίου (527-565). Το νομοθετικό και διοικητικό έργο του καθόρισε τη μετέπειτα πορεία του μεσαιωνικού κόσμου. Από την αρχή της βασιλείας του άρχισε την αναθεώρηση όλων των ρωμαϊκών νόμων, τους οποίους κατέγραψε με σύστημα. Αυτό το έργο λέγεται κωδικοποίηση, είναι γνωστό με την ονομασία Ιουστινιάνειος Κώδικας ή Κώδικας του Πολιτικού Δικαίου (Corpus Juris Civilis), τελείωσε στην ουσία το 529 και είναι ένα μνημείο της νομικής, πάνω στο οποίο βασίστηκε η μεταγενέστερη πορεία της επιστήμης αυτής. Σημαντικότερος βοηθός του και εμπνευστής στο έργο αυτό ήταν ο νομομαθής Τριβωνιανός. Βασισμένος στο Θεοδοσιανό Κώδικα, δημοσίευσε τον Codex Constitutionum (Κώδικας). Το 529 συνέταξε επιτροπή, υπό την προεδρία του Τριβωνιανού, με σκοπό την κωδικοποίηση όλων των Ρωμαίων νομομαθών και νομοθετών. Το έργο αυτό δημοσιεύθηκε το 529 με τον τίτλο Πανδέκτης (Digestae) θέτοντας τις βάσεις για μια ορθολογικοποιημένη και σύγχρονη απονομή της δικαιοσύνης. Ο Ιουστινιανός εξέδωσε και ένα εγχειρίδιο προς χρήση των σπουδαστών της νομικής, με τον τίτλο Institutiones (Εισιτηήσεις). Προσπάθησε να εκσυγχρονίσει τη νομοθεσία, εκδίδοντας συνεχώς νέους νόμους, το σύνολο των οποίων καλείται Νεαρές (Novellae). Η γλώσσα στην οποία καταγράφηκαν οι Νεαρές ήταν η ελληνική, σημάδι της κυριαρχίας του ελληνικού στοιχείου στις νέες συνθήκες.

Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος (1320-1383)

Βυζαντινός λόγιος και νομικός (νομοφύλακας και κριτής), γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, σημαντική νομική προσωπικότητα του Βυζαντίου. Καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια. Ο πατέρας του ήταν αξιωματούχος και η μητέρα του εξαδέλφη του αυτοκράτορα Ιωάννη Κατακουζηνού. Δάσκαλοί του ήταν ο Φιλάστριος Στουδίτης και ο μοναχός Ασπάσιος και νομικά από τον Συμεώνα. Σε ηλικία 28 ετών έγινε νομοδιδάσκαλος και σύμβουλος του αυτοκράτορα και αργότερα νομοφύλαξ και κριτής Θεσσαλονίκης. Είναι γνωστός για το σπουδαίο συγγραφικό του έργο που αναφέρεται σε θέματα του Αστικού και Ποινικού Δικαίου. Το κυριότερο έργο του περιέχεται σε έξι βιβλία, ονομάζεται «Πρόχειρον ή Εξάβιβλος» και επηρέασε σημαντικά τη νομική επιστήμη. Η ονομασία του έργου οφείλεται στην κατανομή της ύλης σε 6 βιβλία και κωδικοποιεί το ισχύον δίκαιο στην εποχή του: Περί νόμων και δικαστικής καταστάσεως, περί δικών, περί εκποιήσεως, περί μνηστείας και γάμων, περί διαθηκών, περί ζημίας και ποινής. Το έργο του Αρμενόπουλου μεταφράστηκε αργότερα σε απλούστερη γλώσσα για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του υπόδουλου Ελληνισμού. Μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους κατοχυρώθηκε ο κώδικας του Αρμενόπουλου με επίσημες Πράξεις (1828, 30, 35) και αποτέλεσε τον επίσημο Αστικό Κώδικα που ίσχυε στη χώρα μας μέχρι το 1946.

1

Π

Του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ
ομότιμου καθηγητή της Νομικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΤΑ ΒΥΖΑ

Ρώμη περίοδος

Στην κορυφή της δικαιοσύνης βρισκόταν (ήδη από την εποχή της ηγεμονίας) ο αυτοκράτορας, ως επικεφαλής όλου του κρατικού μηχανισμού, δίκασε δε αυτοπροσώπως σε δεύτερο ή σε τρίτο βαθμό. Υπήρχε ακόμη η δυνατότητα να αχθεί μία υπόθεση απ' ευθείας σ' αυτόν με ορισμένες διαδικασίες. Είναι γνωστό ότι μία ολόκληρη κατηγορία αυτοκρατορικών διατάξεων αποτελούσαν τα *decreta*, η επίλυση δηλαδή ένδικων διαφορών που είχαν τεθεί υπό την κρίση του ίδιου του ηγεμόνα. Σε γενικότερα θέματα επικουρούσε τον αυτοκράτορα ο *κοιαίστωρ του ιερού παλατιού* (*quaestor sacri palatii*, αντιστοιχος περίπου με σημερινό υπουργό Δικαιοσύνης), ενόσω υφίστατο το αξίωμα αυτό. Από την εγκατάσταση της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη, ανώτατη δικαστική αρχή ήταν εκεί ο *ανθύπατος* (*proconsul*). Λίγο μετά τα μέσα του 4ου αιώνα, ο φορέας αυτού του αξιώματος είχε τον τίτλο του *έπαρχου της πόλεως* (*praefectus urbi*), με δικαιοδοσία που κάλυπτε ό-

1. Ο Θεόφιλος απονέμει δικαιοσύνη για μια χώρα που εξέφρασε παράπονα. Συχνά ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου απένεμε αυτοπροσώπως δικαιοσύνη σε όλους τους βαθμούς (μικρόγραφο από το «Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη»)

λες τις ιδιωτικές διαφορές. Στη νέα πρωτεύουσα δίκασαν επίσης και οι *πραιτορες* (αρχικά δύο, αργότερα σε κυμαινόμενο κατά περιόδους αριθμό) με ανάλογες αρμοδιότητες, όπως οι ομώνυμοι άρχοντες στη Ρώμη. Δικαστική εξουσία λόγω μεταβίβασης αρμοδιότητας ασκούσε και ο *νυκτέπαρχος* (*praefectus vigilum*), που απορροφήθηκε από τον *πραιτορα των δήμων* -αξίωμα το οποίο ιδρύθηκε το 535 από τον *Ιουστινιανό* με τη Νεαρά 13. Το 539 δημιουργήθηκε κι άλλο αξίωμα, ο *quaesitor*, στον οποίο ανατέθηκαν δικαστικά καθήκοντα ως προς όλους τους ξένους που παρεπιδημούσαν στην πρωτεύουσα (Νεαρά 80). Ετσι λοιπόν, σύμφωνα με την ιουστινιάνεια νομοθεσία, διαχειριζονταν την ποινική εξουσία ο *έπαρχος*, ο *πραιτωρ των δήμων* και ο *quaesitor*.

Εκούσια δικαιοδοσία ασκούσαν κυρίως οι *πραιτορες*, ο *μάγιστρος του κήνσου* και, από το 535, οι *έκδικοι των πόλεων*.

Εκτός πρωτεύουσας, τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης και οι διάφοροι βαθμοί δικαιοδοσίας

2

3

ΝΤΙΝΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

προσδιορίστηκαν με βάση τη διοικητική διάρθρωση του κράτους σε *επαρχίες, διοικήσεις και υπαρχίες*. Σε πρώτο βαθμό δικάζαν οι διοικητές των επαρχιών και σε δεύτερο οι επικεφαλής των διοικήσεων (*βικάριοι*) ή ο *ύπαρχος*. Μόνο των βικαρίων οι αποφάσεις προσβάλλονταν στο αυτοκρατορικό δικαστήριο, όχι όμως και του υπάρχου. Στην εκδίκαση ένδικων μέσων μπορούσε να αναπληρωθεί ο αυτοκράτορας από τον *επαρχο πραιτορίων της Ανατολής και τον κοιαιστόρα του ιερού παλατιού*.

Δικαστικά καθήκοντα ασκούσαν παράλληλα τόσο σε αστικές όσο και σε ποινικές υποθέσεις και άλλοι κρατικοί αξιωματούχοι, είτε αυτοτελώς είτε ύστερα από εξουσιοδότηση, με βάση ειδικές διατάξεις. Εδώ εντάσσεται και η ειδική δικαιοδοσία που είχαν διάφορα όργανα λόγω της σχέσης ορισμένων προσώπων ή ορισμένων διαφορών με τον κύκλο των αρμοδιοτήτων τους ή λόγω διαφορών προνομίων. Ετσι, π.χ., απολάμβαναν τα μέλη της

τάξης των συγκλητικών (αργότερα μόνον οι *illustres*) ειδική δωσιδικία στο πλαίσιο του *forum dignitatis*. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στα προνόμια αυτής της μορφής καταλάμβανε το *privilegium fori* κληρικών και μοναχών. Η εκδίκαση των αξιόποινων πράξεων του κοινού δικαίου που τα πρόσωπα αυτά διέπρατταν ανήκε (με εξαίρεση το έγκλημα καδοσιώσεως) στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων.

Κατά την πρώτη περίοδο υπήρξε σημαντική η συμβολή και των επισκόπων στην απονομή της δικαιοσύνης. Από τον **Μ. Κωνσταντίνο** καθιερώθηκε ο θεσμός της επισκοπικής δικαιοδοσίας (*audientia episcopalis*), που επέτρεπε την επίλυση –κατά την επικρατούσα άποψη σε διαιτητικό επίπεδο– ιδιωτικών διαφορών από τα επισκοπικά δικαστήρια. Επί Ιουστινιανού διευρύνθηκε η δικαστική εξουσία των επισκόπων. Με τη Νεαρά 86 (έτ. 539) θεσπίστηκε η εποπτεία τους επί των πολιτειακών δικαστηρίων τόσο σε αστικές όσο και σε ποινικές υ

2. Ο Ιουστινιανός υπαγορεύει Νεαρά του. Μικρογραφία από κώδικα του 10ου αιώνα.
3. Η ανάρρηση Βυζαντινού αυτοκράτορα, πηγή εξουσίας και δικαίου

4. Μικρογραφία χρυσόβουλου του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου για παραχώρηση προνομίων στη Μητρόπολη Μονεμβασίας

ποθέσεις που έφθανε μέχρι τη σύμπραξη τους με τον κοσμικό δικαστή, αν η συμπεριφορά του δημιούργησε αμφιβολία στους διαδίκους ως προς την αμεροληψία του.

Μέση περίοδος

Οι διατάξεις του Ιουστινιανού για την απονομή της δικαιοσύνης και τα αρμόδια γι' αυτήν όργανα επαναλήφθηκαν σχεδόν στο σύνολό τους από την κωδικοποίηση που καταρτίστηκε επί **Λέοντος του Σοφού**, τη γνωστή ως *Βασιλικά*. Παρά όμως την επανάληψη αυτή δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι οι σχετικές διατάξεις εφαρμόζονταν ακόμη στην πράξη.

Πάντως από την *Εισαγωγή*, τη νομοθετική συλλογή που εκδόθηκε επί **Βασιλείου Α'** (μάλλον 885/886), συνάγεται γενικώς η διατήρηση των αρμοδιοτήτων του *επάρχου της πόλεως*, του *κοιαιστορα* και των διοικητών των επαρχιών.

Ειδικότερα, δε, ο τίτλος 11 «*περί τάξεως και κριτηρίων*» περιέχει πολλές πληροφορίες για τα δικαστήρια και τα πρόσωπα που συνδέονταν με αυτά: πρόεδροι (*προκαθεζόμενοι*), σύνεδροι (*συγκαθεζόμενοι*), διάδικοι (*δικαζόμενοι*) και δικηγόροι (*εντολείς*).

Δύο αchronολόγητες Νεαρές του **Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου** (945-959) αφορούν κυρίως τις δικαστικές δαπάνες. Γίνεται διάκριση ανάμεσα σε θεματικούς δικαστές (στις επαρχίες) –που, σύμφωνα με την πρώτη Νεαρά, δικαιούνταν να απατούν τέλη για αμοιβή δική τους και του προσωπικού– και των δικαστών της πρωτεύουσας, όπου οι δικαστικές δαπάνες ωφελούσαν μόνο το προσωπικό. Το ύψος των τελών ήταν γενικώς ανάλογο προς την αξία του αντικειμένου της διαφοράς, αλλά δεν υπερέβαινε κάποιο ανώτατο όριο. Με τη δεύτερη Νεαρά απαγορεύθηκε η είσπραξη τελών και στους επαρχιακούς δικαστές.

Για τη δικαστηριακή οργάνωση του 11ου αιώνα πολλά στοιχεία παρέχει η *Εκλογή των Βασιλικών* (μάλλον 1142).

Σύμφωνα με όσα γράφει ο συντάκτης της συλλο-

Την εκδίκαση σοβαρών υποθέσεων ανέδιδε ο αυτοκράτορας όχι σπάνια σε ειδικό δικαστήριο, αποτελούμενο από ανώτερους αξιωματούχους

γής αυτής –προφανώς κάποιος δικαστής– σημαντικότερα ήταν κατά σειρά τα δικαστήρια του *μεγάλου δρουγγαρίου της βίγλας*, του *επάρχου της πόλεως*, του *δικαιοδότη*, του *επί των κρίσεων*, του *πρωτασηκρήτεως* και του *κοιαιστορα*.

Κατά τη μέση περίοδο κάνουν την εμφάνισή

5

τους δύο ανώτατα δικαστήρια με έδρα την Κωνσταντινούπολη: το *δικαστήριο επί του Ιπποδρόμου* και το *δικαστήριο του Βήλου*. Οφείλουν το όνομά τους το μεν πρώτο στο ότι στεγαζόταν στο Σκεπαστό Ιππόδρομο των ανακτόρων, το δε δεύτερο στη χρησιμοποίηση ενός παραπετάσματος (βήλου),

ματος για την αναμόρφωση της δικαιοσύνης. Το δικαστήριο του Βήλου πρέπει να συστάθηκε στη διάρκεια του 10ου αιώνα, μάλλον στο δεύτερο μισό του. Τα δύο δικαστήρια λειτουργούσαν παράλληλα και δίκαζαν, σε πολυμελή ή και σε μονομελή σύνθεση, τόσο αστικές όσο και ποινικές υποθέσεις, δεν έχει όμως εξακριβωθεί η μεταξύ τους σχέση. Σε υψηλότερη φαίνεται βαθμίδα ανήκε το δικαστήριο του Βήλου, πάντως δεν προσβάλλονταν ενώπιόν του οι αποφάσεις του δικαστηρίου επί του Ιπποδρόμου. Επειδή μαρτυρείται η ύπαρξη δικαστών που ανήκαν και στα δύο δικαστήρια (*κριταί του Βήλου και επί του Ιπποδρόμου*), διατυπώθηκε η υπόθεση μήπως οι δικαστές του Βήλου ήταν μία υποομάδα των δικαστών επί του Ιπποδρόμου. Ο αριθμός τους (ίσως όμως και ο συνολικός αριθμός των δικαστών των δύο δικαστηρίων) πρέπει να ήταν δώδεκα.

Εκτός από τα πιο πάνω δικαστήρια που είχαν γενική δικαιοδοσία, υπήρχε και ένα πλήθος κρατικών υπαλλήλων που ασκούσαν δικαστικά καθήκοντα είτε ως προς ορισμένες μόνον υποθέσεις είτε ως προς ορισμένα μόνο πρόσωπα. Π.χ. οι φρουροί των ανακτόρων δωσιδικούσαν ενώπιον του *εταιριάρχη* και του *πρωτοβεστιάρη*, οι ναυτικοί ενώπιον του *παραθαλασσίτη* και όσοι υπηρετούσαν στο πολεμικό ναυτικό ενώπιον του *δρουγγαρίου του στόλου* (ή του *πλωίμου*).

Την εκδίκαση σοβαρών υποθέσεων (π.χ. των εγκλημάτων καθοσιώσεως) ανέθετε ο αυτοκράτορας όχι σπάνια σε ειδικό δικαστήριο αποτελούμενο από ανώτερους κρατικούς αξιωματούχους που συγκροτούσε ειδικά για το σκοπό αυτό.

Αμφισβήτηση επικρατεί ως προς τον ακριβή χαρακτήρα του *σεκρέτου επί των κρίσεων* που ίδρυσε ο **Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος** –ίσως την ίδια περίπου εποχή με το *διδασκαλείον των νόμων* (μάλλον 1047). Βέβαιο είναι ότι επρόκειτο για θε-

Πληγή του συστήματος αποτελούσε η συσσώρευση των εκκρεμών υποθέσεων και η καθυστέρηση στην έκδοση των αποφάσεων

σμό που αφορούσε ιδιωτικές διαφορές. Κατά μία γνώμη αποτελούσε όργανο με αρμοδιότητες δικαστικογνωμοδοτικές για την επίλυση νομικών προβλημάτων σε διαφορές που εκκρεμούσαν στα επαρχιακά δικαστήρια.

Σ' αυτήν αντιτάσσεται άλλη άποψη (μάλλον ορ-

είτε για το διαχωρισμό της αίθουσας του δικαστηρίου από παράπλευρους χώρους είτε για την κάλυψη των δικαστών την ώρα της διάσκεψης για την έκδοση της απόφασης. Το δικαστήριο επί του Ιπποδρόμου είναι παλαιότερο και πιθανώς ιδρύθηκε από τον Βασίλειο Α' στο πλαίσιο προγράμ-

5. Η μορφή του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου σε χρυσό νόμισμα.

6. Χρυσό υπέρπυρον του Μανουήλ Α' Κομνηνού

θότερη), σύμφωνα με την οποία ήταν κεντρική υπηρεσία αρμόδια για τη συγκέντρωση των αποφάσεων των επαρχιακών δικαστών στο πρωτότυπο (*σχεδάριον*), ώστε να εξασφαλιστεί το περιεχόμενό τους από φθορά ή από σκόπιμη αλλοίωση. Κατά την ίδια άποψη, όργανο της υπηρεσίας αυτής ήταν ο *δικαιοφύλαξ* με άμεσο προϊστάμενο τον *επί των κρίσεων*.
Υστερη περίοδος

Από Νεαρά που εξέδωσε το 1166 ένας από τους τελευταίους Κομνηνούς, ο **Μανουήλ Α'**, συνάγεται ότι η κορυφή των δικαιοδοτικών οργάνων της αυτοκρατορίας στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα βρίσκονταν τέσσερα δικαστήρια που υπάγονταν απ' ευθείας στον αυτοκράτορα: του *μεγάλου δρουγγαρίου της βίγλας*, του *προκαθημένου των δημοσιακών δικαστηρίων*, του *πρωτασκηκρίτεως* και του *δικαιοδότου*. Από το κείμενο της Νεαράς προκύπτουν οι συνθήκες απονομής της δικαιοσύνης. Τα παραπάνω ανώτατα δικαστήρια δεν είχαν πάγια συγκρότηση, έτσι ώστε συχνά ήταν αδύνατη η λειτουργία ενός ή περισσότερων, επειδή οι διορισμένοι σ' αυτά δικαστές είτε συγκεντρώνονταν όλοι σε ένα δικαστήριο είτε δεν βρίσκονταν στη θέση τους, γιατί ασκούσαν τα καθήκοντά τους ευκαιριακά. Ορίστηκε, λοιπόν, ότι οι πρόεδροι των τεσσάρων δικαστηρίων όφειλαν με κοινή απόφασή τους να κατανείμουν τους δικαστές ισομερώς και ότι οι τελευ-

Στο νομικό βίο της ύστερης περιόδου καταγράφεται αυξημένη συμμετοχή του κλήρου, σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιόδους

ταίοι αυτοί είχαν υποχρέωση να δικάζουν τρεις φορές την εβδομάδα. Η κατανομή ανά δικαστήριο έπρεπε να περιλάβει και τους δικηγόρους.

Πληγή στην απονομή της δικαιοσύνης αποτελούσε η συσσώρευση των εκκρεμών υποθέσεων και η καθυστέρηση στην έκδοση των αποφάσεων. Για να τελειώνουν κάποτε οι δίκες, επικυρώθηκε παλαιά διάταξη των *Βασιλικών* που προέβλεπε την παράταση των μεν ποινικών υποθέσεων μέσα σε δύο χρόνια, των δεν αστικών σε τρία. Συνεχίζοντας την προσπάθειά του για την ταχύτερη κίνηση των δικαστικών διαδικασιών, καθόρισε ο Μανουήλ με άλλη Νεαρά τις ημέρες αργίας των δικαστηρίων, ώστε να μην παραμένουν αυτά κλειστά υπό το πρόσχημα της ευλάβειας. Διαιρέθηκαν λοιπόν αυτές σε ημέρες ολικής και σε ημέρες μερικής αργίας και ορίστηκε ότι κατά τις τελευταίες όφειλαν οι δικαστές μετά το τέλος της θείας λειτουργίας να εργάζονται κανονικά.

Δεν γνωρίζουμε αν και σε ποια έκταση απέδωσαν

τα νομοθετικά μέτρα του Μανουήλ. Βέβαιο είναι πάντως ότι οι προσπάθειες για αναβάθμιση των δικαστηρίων συνεχίστηκαν και επί των Παλαιολόγων. Με Νεαρά του έτους 1296 θέσπισε ο **Ανδρόνικος Β'** πρόσθετες εγγυήσεις για ένα ανώτατο δικαστήριο που τότε είχε συσταθεί. Το δικαστήριο αυτό, κατά πληροφορία που μας διασώζει φιλολογική πηγή, ήταν 12μελές και απαρτιζόταν από επισκόπους και άλλους κληρικούς και από συγκληπικούς. Φαίνεται όμως ότι δεν είχε μεγάλη διάρκεια ζωής.

Περίπου τρεις δεκαετίες αργότερα απασχόλησε η απονομή της δικαιοσύνης και τον **Ανδρόνικο Γ'**, που το 1329 καθιέρωσε το θεσμό των *καθολικών κριτών των Ρωμαίων*. Από τα τέσσερα μέλη αυτού του δικαστηρίου το ένα ήταν υποχρεωτικώς επίσκοπος. Αρχικά δίκαζαν και οι τέσσερις κριτές μαζί, αργότερα όμως εμφανίζεται το δικαστήριο και με μονομελή σύνθεση.

Στην οργάνωση αυτού του θεσμού είναι αφιερωμένα τρία προτάγματα του ίδιου αυτοκράτορα, το πρώτο του 1329, τα άλλα δύο του 1334. Επί **Μανουήλ Β' Παλαιολόγου** εκδόθηκε (μάλλον το 1398) μία «*υποτύπωση*» απευθυνόμενη στους καθολικούς κριτές με ειδικές διατάξεις για την άσκηση των καθηκόντων τους. Στο κείμενο αυτό, που θυμίζει πολύ τη Νεαρά του Μανουήλ Α' του 1166, αλλά λόγω της μορφής του ως προτάγματος έχει λι-

7. Ἡ ἰδρυση τοῦ «Διδασκαλείου τῶν Νόμων» ἐγένετο μετὰ τὸν Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (μικρὸ γράφο ἀπὸ τοῦ «Χρονικὸ τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη»)

τὸ ὕψος, εἶναι ολοφάνερη ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν συστηματικὴ ἀπασχόληση τῶν δικαστῶν καὶ γιὰ τὴν γρήγορη διεκπεραίωση τῶν υποθέσεων.

Ο θεσμός τῶν καθολικῶν κριτῶν τῶν Ρωμαίων παρουσίασε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς στὴ λειτουργία του προβλήματα. Κατὰ τὴ διήγηση τοῦ ἱστορικοῦ **Νικηφόρου Γρηγορά**, ὕστερα ἀπὸ δίκη ποὺ ἐγένετο στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1337, καταδικάστηκαν ἱερεῖς ἀπὸ τὰ τέσσερα μέλη τοῦ δικαστηρίου γιὰ δωροληψία. Παρὰ τὰ μειονεκτήματά του, διατηρήθηκε αὐτός ὁ δικαστικὸς σχηματισμός μέχρι τὴν Ἀλωση. Επεκτάθηκε μάλιστα καὶ στὶς ἐπαρχίες μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἐκεῖ τοπικῶν καθολικῶν κριτῶν. Αὐτῶν ὅμως ὁ τίτλος δὲν ἔφερε τὴν προσθετὴν «τῶν Ρωμαίων», ὅπως στὴν πρωτεύουσα. Ὁ πιο γνωστός ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς αὐτοὺς καθολικοὺς κριτὲς εἶναι μᾶλλον ὁ **Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος** ποὺ διετέλεσε «**νομοφύλαξ καὶ** (κατὰ πάσαν πιθανότητα: **καθολικός κριτὴς Θεσσαλονίκης**», ὁ συντάκτης τῆς **Εξαβίβλου**, τοῦ πρώτου νεοελληνικοῦ Αστικῶν Κώδικα.

Σε σχέση μετὰ τὴν ἐν γένει διαχείριση τῆς ποινικῆς ἐξουσίας δὲν πρέπει νὰ παρασιωπηθεῖ ὅτι τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὴν πολιτειακὴ καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία ἦταν συχνὰ συγκεχυμένα. Αὐτὸ

οφείλεται σὲ δύο αἰτίες. Πρῶτον, ὅτι ἡ Πολιτεία ἀπείχε μερικὲς φορές ἀπὸ τὴ διώξιν ἐγκλημάτων ποὺ παρουσίαζαν διπλὸ χαρακτήρα, κοσμικὸ καὶ πνευματικὸ, πρὸς ὄφελος τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας. Δεύτερον, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐρμήνευσε κατὰ τέτοιο τρόπο τὸ θεσμό του ἀσύλου, ὥστε ἀπέκλειε στὰ πολιτειακὰ ὅργανα κάθε δυνατότητα ἀνάμιξης σὲ σχέση με ὅσους ζητούσαν ἀσύλο. Ἡ στάση αὐτὴ δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀντίδραση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Πολιτείας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῶν ὑστερῶν χρόνων προκύπτει σαφῶς ὅτι ἡ παραπάνω ἀντίδραση δὲν ἔφερε οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα.

Τέλος, ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὁ νομικὸς βίος τῆς ὑστερῆς περιόδου χαρακτηρίζεται, σὲ σύγκριση μετὰ τὴς προηγούμενης περιόδου, ἀπὸ ἀξημῆνη συμμετοχὴ τοῦ κλήρου. Ἡ ἐντονὴ ὅμως δραστηριότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ὅλων τῶν βαθμῶν (ἐπισκοπικῶν, ἀρχιεπισκοπικῶν ἢ μητροπολιτικῶν καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ) στὸν τομέα τῆς ἐπίλυσης ἀστικῶν διαφορῶν δὲν περιοριζόταν σὲ θέματα οἰκογενειακοῦ δικαίου, ποὺ ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα εἶχαν ὑπαχθεῖ στὴν ἀποκλειστικὴ δικαιοδοσία τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἐπεκτείνονταν –σε μεγαλύτερη ἐκτασὴ ἀπ’ ὅσο θὰ περίμενε κανένας– καὶ σὲ διαφορὲς ἄλλων κλάδων τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἀκόμη καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ, ὅπως πρόσφατες ἐρευνες ἀπέδειξαν. ■

H

Του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ .
καθηγητή της Ιστορίας του Δικαίου στη Νομική
Σχολή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

κατάλυση του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους (476) δεν συνεπάγεται τη βίαιη αποκοπή της Δύσης από τη ρωμαϊκή πολιτιστική, και ιδιαίτερα τη νομική, παράδοση. Η πράξη της αποστολής από τον **Οδοάκρο** των συμβόλων της αυτοκρατορικής εξουσίας στον **Ζήνωνα**, μόνο πλέον Ρωμαίο αυτοκράτορα, στην Ανατολή και η αποδοχή του τίτλου του πατρικίου που του απονέμει ο Ζήνων, συμβολίζουν την αναγνώριση της μοναδικής θέσης του ενός και μόνου αυτοκράτορα των Ρωμαίων ως επικεφαλής μιας παγκόσμιας ιεραρχημένης τάξης και την επιθυμία του Οδοάκρου το κράτος του να εξακολουθήσει να αποτελεί τμήμα αυτής της παγκόσμιας τάξης και νομιμότητας. Το κράτος των Οστρογότθων του **Μεγάλου Θεοδορίκου**, που διαδέχεται το κράτος του Οδοάκρου, με κέντρο τη Ραβένα, είναι ένα γοτθικό κράτος, αλλά έντονα επηρεασμένο από τις ρωμαϊκές πολιτιστικές αξίες, στην τέχνη και στα γράμματα, στη φιλοσοφία αλλά και στην άσκηση της πολιτικής (**Βοήθιος, Κασσιόδωρος**)· το Ρωμαϊκό Δίκαιο επιβάλλεται στο κράτος του Οδοάκρου ως δίκαιο καθολικής ισχύος. Εν τούτοις, σε ιστορική προοπτική, η κατάλυση του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους σηματοδοτεί την αποκοπή της Δύσης από την αδιάσπαστη συνέχεια της ρωμαϊκής πολιτικής και νομικής σκέψης και εμπειρίας, με την εισβολή των παραδόσεων των λεγομένων «Βαρβαρικών» λαών και την ίδρυση των «Βαρβαρικών» κρατών (ο όρος πρέπει να αναγιγνώσκεται πάντοτε χωρίς οποιοδήποτε αξιολογικό χαρακτήρα, πολύ περισσότερο χωρίς κανένα μειωτικό περιεχόμενο), που διαμορφώνουν την Ευρώπη των μεσαιωνικών και των νεότερων χρόνων, και βρίσκονται εν σπέρματι στις απαρχές του σημερινού χάρτη της Ευρώπης.

Η κατάλυση του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους έχει συντελεσθεί πριν από την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και νομοθεσία. Είσι, μετά το τέλος της ρωμαϊκής κυριαρχίας στη Δύση, και παρά τις επί μέρους επιτυχίες, πρόσκαιρες τελικά, της ιουστινιάνειας

1. Χειρόγραφο του 6ου αιώνα με τον Πανδέκτη. Η σελίδα δείχνει την αρχή του Συντάγματος Deo Auctore της 15ης Δεκεμβρίου του 521.
2. Ο Πανδέκτης νόμων του Ιουστινιανού σε νέα γλώσσα που τυπώθηκε το 1325-1350 στην Ιταλία.
3. Οδόσκαρος και Ζήνων (4) αντάλλαξαν αμοιβαία τίτλους αναγνώρισης της εξουσίας τους στα ανατολική και δυτικό τμήματα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας

DECEPTIONEDICESTORYMAN

[illegible]

νειας reconquista στην Ιταλία, το Ιουστινιάνειο Δίκαιο, βασική συστηματοποίηση του Ρωμαϊκού Δικαίου και κορύφωση της εξέλιξης του και κύρια πηγή των γνώσεών μας για το δίκαιο αυτό, μένει άγνωστο ή ξεχασμένο στη Δύση, επί μακρούς αιώνες. Παρά ταύτα, η ρωμαϊκή νομική σκέψη και παράδοση και η ρωμαϊκή νομοθεσία ήταν ήδη παρούσες στη Δύση κυρίως μέσα από έναν προοιχό-

Η ΝΟΜΙΚΗ ΠΑΡΑΛΟΣΗ

σαντα κώδικα, συνταγμένο επίσης στην Ανατολή, το Θεοδοσιανό, και από άλλες πηγές. Επιβιώνουν έτσι, καιά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, και μέσα από εμφανείς ή «υπόγειες» διαδρομές γονιμοποιούν τα λεγόμενα «βαρβαρικά» δίκαια και, σε σύνθεση ή σύμφυση μαζί τους, ή σε αντιπαράθεση προς αυτά, κυρίως προς το εθιμικό δίκαιο των γερμανικών φύλων, παράγον από τις αρχές του βου απόνα τις

Λεγόμενες «βαρβαρικές leges Romanae» των διάφορων λαών, προγόνων των μεταγενέστερων ευρωπαϊκών εθνών: πρόκειται και' εξόχην για τη λεγόμενη Lex Romana Visigothorum, αλλά και άλλες κωδικοποιήσεις (κυρίως το Edictum Theodorici των Οστρογόθων και η Lex Romana Burgundiorum). Αν, μέσα από την παράδοση αυτή, διασώζεται μερικώς όλη που περιέχεται και ►

ΣΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

5. Ο βασιλιάς των Οστρογόθων Θεοδώριχος σε νόμισμα

στον Ιουστινιάνειο Κώδικα, αυτό που κυρίως απουσιάζει είναι η γνήσια παράδοση της ρωμαϊκής επιστήμης και σκέψης, όπως αυτές αποτυπώνονται στο κεντρικό έργο της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, τον Πανδέκτη (Digesta), από τα κείμενα των Ρωμαίων νομοδιδασκάλων, το έργο δηλαδή που δίνει στην κωδικοποίηση του Ιουστινιανού το πνεύμα και το χαρακτήρα της.

Παράλληλα πάντως, ένα τμήμα της ρωμαϊκής νομικής παράδοσης διασώζεται επίσης και επιβιώνει, σ' αυτή την Ευρώπη που γεννιέται, μέσα από το κανονικό δίκαιο της Δυτικής Εκκλησίας, το δεύτερο μεγάλο πυλώνα του δυτικοευρωπαϊκού δικαίου: η δυτικοευρωπαϊκή νομική επιστήμη υπήρξε παραδοσιακά πάντοτε διδασκαλία των δύο δικαίων, «iuris utriusque», του κοσμικού και του κανονικού. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο έχει επηρεάσει βαθύτατα και ουσιοδέστερα το κανονικό. Η Εκκλησία ιδρύθηκε και έζησε επί αιώνες σε χώρο και σε «κλίμα» Ρωμαϊκού Δικαίου· έτσι και το θετικό δικαίο της (το γραπτός κείμενο) είναι, το ίδιο, ευρύτατα επηρεασμένο από το Ρωμαϊκό Δίκαιο, αλλά και εκεί όπου το δικό της δίκαιο σιωπά, εφαρμόζει συμπληρωματικά ή ερμηνευτικά τις αρχές και τους κανόνες του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Από τον 9ο αιώνα, η ρωμαϊκή νομική παράδοση,

Το Ιουστινιάνειο Δίκαιο, Βασική συστηματοποίηση του Ρωμαϊκού Δικαίου, μένει άγνωστο ή ξεχασμένο στη Δύση για αιώνες

όπως διασώζεται έστω μέσω των «βαρβαρικών ρωμαϊκών νόμων», φαίνεται να βρίσκεται σε υποχώρηση. Πράγματι, μετά την «επανίδρυση» μιας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Δύση, με τη στέψη του **Καρλομάγνου** στη Ρώμη τα Χριστούγεννα του 800, γεννάται το αίτημα ενός «κοινού δικαίου» στις κεντρικές περιοχές της αυτοκρατορίας. Στην αρχική της σύλληψη όμως η ιδέα αυτή συναρτάται με το αυτοκρατορικό δίκαιο που ο Καρλομάγνος και οι διάδοχοί του θα θέσπιζαν για το σύνολο των κατοίκων της αυτοκρατορίας τους, ενεργώντας ως Ρωμαίοι αυτοκράτορες.

Αλλά κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, περί τα τέλη του 11ου αιώνα, συντελείται η μεγάλη στροφή, με την ανακάλυψη στη Δύση, ύστερα από σιγή πέντε ή έξι αιώνων, του κλασικού Ρωμαϊκού Δικαίου, μέσω της ιουστινιάνειας πλέον κωδικοποίησης, κυρίως η ανακάλυψη του **Πανδέκτη**, κύριου φορέα, όπως είπαμε, της επαφής με τη σκέψη των Ρωμαίων νομικών, του έργου που δίνει στην κωδικοποίηση το χα-

ρακτήρα της. Είναι η αποκάλυψη. Με αφετηρία το έργο των γλωσσογράφων (που κορυφώνεται στην Glossa ordinaria του Accursius) και στη συνέχεια των μεταγλωσσογράφων, αναγεννά ή γεννά τη δυτικοευρωπαϊκή νομική επιστήμη· γεννά, επίσης, τη νομική παιδεία, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα· μαζί της όμως γεννά επίσης, σε σημαντικό βαθμό, το ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο, όπως το γνωρίσαμε, αποτελώντας ένα από τα βασικότερα συστατικά του στοιχείου. Κατά τους 14ο-15ο αιώνες η οπουδήποτε και διδασκαλία του Ρωμαϊκού Δικαίου κυριαρχούνται από

την παρουσία του **Μπάρτολο του Σασοφεράτο** [Bartolus (Bartolo του Sassoferrato)] και των μαθητών και διαδόχων του. Εκτοτε το Ρωμαϊκό Δίκαιο, γνωστό πλέον κατά βάση στην ιουστινιανεία μορφή του, αυτούσιο, γλωσσολογικώς ή και μόνον ως επίδραση, ως βασική και θεμελιώδης πηγή, ως κεντρικό στοιχείο, ως ενοποιητική ή συνεκτική δύναμη ή ως σημείο αναφοράς, κυριαρχεί στη δυτικοευρωπαϊκή νομική σκέψη και στο νομικό βίο –ή απόλυτα και καθ' εαυτό, ή με τις διάφορες μορφές υπό τις οποίες συντελέσθηκε η κατά τόπους πρόσλη-

ψη του (Rezeption), διάφορες μορφές συνύπαρξης ή διαλεκτικής σχέσης με τα προϋπάρχοντα τοπικά δικαιοσύνη, με το παραδεδομένο και το συνεχώς παραγόμενο τοπικό γραπτό δίκαιο, γιατί ποτέ δεν εγκαταλείφθηκε η τοπική νομοθετική λειτουργία, σε διάφορα επίπεδα, των πόλεων ή των επί μέρους κρατικών μορφωμάτων ή των πόλεων–, με τα επί μέρους εθιμικά-άγραφα δίκαια, τέλος με την, άκρως «αντιρωμαϊκή» στην αφετηρία της, φεουδαλική νομική παράδοση. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο, από κοινού τώρα ερευνώμενο και διδασκόμενο, παρά τις διαφορές ερμηνευτικών μεθόδων και προσεγγίσεων των διαφόρων «σχολών», θα είναι αυτό πλέον, στην πραγματικότητα, η βάση ή το υπόβαθρο του αναπτυσσόμενου ευρωπαϊκού *ius commune*.

Μιλήσαμε για τις διάφορες «σχολές» σπουδής και ερμηνείας του Ρωμαϊκού Δικαίου. Η προδρομική παλική σχολή, ακολουθώντας τους γεννήτορές της γλωσσολογικούς και μεταγλωσσολογικούς, εφαρμόζει στη μελέτη του Ρωμαϊκού Δικαίου μια μέθοδο που παραπέμπει περίπου στην οικεία από τις θεολογικές σπουδές «εξηγητική» παράδοση στα βιβλικά κείμενα (*usus italicus*): ερμηνεία του κειμένου, το οποίο θεωρείται δεδομένο στη μορφή υπό την οποία παραδίδεται και δεν αμφισβητείται καθ' αρχήν η πατρότητα και η γνησιότητά του, διευκρί-

6. Η στέψη του Καρλομάγνου από τον πάπα Λέοντα Γ' το 800 μ.Χ.

7. Το δίκαιο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας αποτέλεσε το δεύτερο μεγάλο πυλώνα του δυτικοευρωπαϊκού δικαίου.

8. Πλάκα με κείμενο ρωμαϊκού νόμου

Στη Γαλλία, ως την εισαγωγή του Ναπολεόντειου Κώδικα, ο νομικός βίος χωρίζεται στο γραπτό και το εθιμικό δίκαιο

νιση «σκοτεινών» χωρίων, άρση πραγματικών ή φαινομενικών αντιφάσεων, αναζήτηση πεδίου εφαρμογής ή προσαρμογής στην τρέχουσα πραγματικότητα. Στην Γαλλία επί αιώνες, και ως την εισαγωγή του Ναπολεόντειου Κώδικα, ο νομικός βίος διαιρείται σε δύο απολύτως διακριτές ζώνες, τις «χώρες του γραπτού δικαίου» και τις «χώρες του εθιμικού δικαίου». Στην Αναγέννηση (από τις αρχές του 16 αιώνα) η σπουδή του Ρωμαϊκού Δικαίου θα γίνει κυρίως αντικείμενο του «νομικού ουμανισμού»: συστηματική φιλολογική ενασχόληση με τα νομικά κείμενα, τις πηγές τους και την παράδοσή τους, και με την προσπάθεια αποκατάστασης της αυθεντικής μορφής τους, ενασχόληση ανάλογη με την κριτική των κειμένων των κλασικών συγγραφέων· πρόκειται για κυρίως γαλλική παράδοση (*usus gallicus*): **Γκιγιόμ Μπουντέ** [Guillaume Budé (Budaeus)], **Ζακ Κουζάς** [Jacques Cujas (Cuiacius)] και οι μαθητές και διάδοχοί τους [π.χ. **Πιέρ Πιτού** (Pierre Pithou), **Ντενίς** και **Ζακ Γκο-**

9. Το έγγραφο «De Villis». Αυτή η εντολή, η οποία στην εποχή του Καρλομάγνου είχε την αξία νόμου, προς τους ιδιοκτήτες αγροκτημάτων είχε στόχο την αναζωογόνηση της οικονομίας

ντεφρί (Denis και Jacques Godefroy)] – αν και μερικοί από τους θεμελιωτές της, όπως ο **Αντρέα Αλτσιάτι** [Andrea Alciati (Alciatus)] δεν ήταν Γάλλοι, και η παράδοση αυτή κατέστη στην πραγματικότητα πανευρωπαϊκή. Γονιμοποιήθηκε σημαντικά και με την επαφή που απέκτησαν από τα μέσα του 16ου αιώνα οι ουμανιστές νομικοί με τα ελληνόγλωσσα κείμενα της βυζαντινής νομικής παραδόσεως [όπως έδειξαν οι συστηματικές εργασίες κυρίως από το 1971 του **Χ.Ε. Τρόγιε** (H.E. Troje), «Graeca leguntur», της **Μάρι-Τέρες Φέγκεν** (Marie-Theres Fögen) κ.ά.]. Στη Γερμανία, με την έναρξη στα μέσα του 15ου αι. και την ολοκλήρωση στα μέσα του 16ου αι. της Rezeption του Ρωμαϊκού Δικαίου σε συνδυασμό με το γερμανικό «κοινοδικαίο», ή σε υποκατάσταση στην πράξη του υποιθήμενου γερμανικού «κοινοδικαίου», διαμορφώνονται διάφορες «εκσυγχρονισμένες» εκδοχές του Ρωμαϊκού Δικαίου (usus germanicus), που θα απολήξουν, με τη νεότερη νομική διδασκαλία, ιδίως στο χώρο των Γερμανών πανδεκτιστών («usus modernus pandectarum»), σε ένα ρωμαϊκής καταγωγής συστηματοποιημένο γερμανικό «δικαίο των Πανδεκτών» (Pandektenrecht) – ένα δικαίο που, κάτω από τις ανάγκες της πράξεως και με την εξοικείωση των Ελλήνων νομικών με τη γερμανι-

κή διδασκαλία και τα συστηματικά συγγράμματα των Γερμανών νομοδιδασκάλων, εφαρμόστηκε ευρύτατα και στην Ελλάδα, υπό το όνομα, αλλά «ερήμην», του Βυζαντινού ή του κυρίως Ρωμαϊκού Δικαίου. Τέλος, η ρωμαϊκή νομική παράδοση επηρεάζει, μέσα από αυτές τις επιβιώσεις, ουσιαστικότερα το «δόγμα» και το περιεχόμενο των νεότερων ευρωπαϊκών κωδίκων, κατά τη μεγάλη εποχή των κωδικοποιήσεων, το 19ο αιώνα, από το γαλλικό Ναπολεόντειο Κώδικα (Code Civil), τον αυστριακό και το γερμανικό, καθώς και όλους τους μεταγενέστερους ευρωπαϊκούς αστικούς κώδικες (συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού), ώστε να αποτελεί τη βάση του σημερινού ευρωπαϊκού νομικού συστήματος, και βέβαια και των εκτός Ευρώπης δικαίων, στην Ασία, την Αφρική και την Αμερική, όσα κατάγονται από ευρωπαϊκά ηπειρωτικά δίκαια.

Γιατί λέμε συνήθως ότι αυτά ισχύουν για το ηπειρωτικό ευρωπαϊκό δικαίο, που είναι στο σύνολό του ένα ρωμαιογενές νομικό σύστημα (που επεκτείνεται και στη νομική παράδοση της Σκοτίας), ενώ το λεγόμενο αγγλοσαξονικό ή αγγλοαμερικανικό δικαίο αποτελεί ένα ξεχωριστό σύστημα, έναν άλλο νομικό «κόσμο», τον κόσμο του Common Law απέναντι στο «ρωμαϊκό» κόσμο του Civil Law. Σήμερα όλο και περισσότερο συνειδητοποιούμε ότι, παρά τα φαινόμενα, το λεγόμενο αγγλοσαξονικό δικαίο έχει και αυτό υποστεί, μέσα από διαφορετικές, κάποτε «υπόγειες» διαδρομές, ουσιαστική επιδραση του Ρωμαϊκού Δικαίου – που το έχει γονιμοποιήσει σε βάθος και ουσία, για τα οποία, μένοντας στην επι-

Στη Γερμανία από το 15ο αιώνα αρχίζουν να διαμορφώνονται «εκσυγχρονισμένες» εκδοχές του Ρωμαϊκού Δικαίου

10

φάνεια, ήμασταν συχνά ανυποψίαστοι.

Όλα τα παραπάνω αναφέρονται, φυσικά, κυρίως στο χώρο του ιδιωτικού, ή ειδικότερα του αστικού, δικαίου –εκεί όπου εκφράζεται κατ' εξοχήν το πνεύμα του δικαίου και η διαχρονικότητά του, και όπου μπορεί να ανιχνευθεί το κοινό υπόβαθρο και η συνέχεια των δεσμών. Είναι αδύνατη, στο ίδιο στενό πλαίσιο, μια αντίστοιχη αναφορά στους άλλους χώρους του δικαίου, με τις ποικίλες κατά περιοχές ρυθμίσεις και τις ιδιομορφίες τους, μέσα στο μικρό χάος των δικαιοδοσιών και των αιώνων, στο δυτικό Μεσαίωνα· πολύ περισσότερο η αναφορά στα μεσαιωνικά δικονομικά συστήματα. Η βυζαντινή και ελληνόφωνη Ανατολή ήλθε σε κάποια επαφή με τις δικαιοδοσίες αυτές και με τους δεσμούς τους κυρίως μέσω των Σταυροφοριών και των λατινικών κρατών που ιδρύθηκαν στα εδάφη της, πριν και μετά την Αλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της Δ' Σταυροφορίας το 1204. Από τους φεουδαλικούς κώδικες των Ασιζών (Ασιζες του βασιλείου της Ιερουσαλήμ και της Κύπρου, Ασιζες της Ρωμανίας) οι «Ασιζες της βουργησίας» της Κύπρου (Assises des bourgeois, των «αστών», σε αντιδιαστολή προς τις Assises de la Haute Cour, των ευγενών) μεταφράσθηκαν σε δημώδη κυπριακή ελληνική γλώσσα και δέχθηκαν ίσως και ορισμένες βυζαντινές επιδράσεις. Υπό το φεουδαλικό δικονομικό σύστημα, αλλά εφαρμόζοντας βυζαντινό ουσιαστικό δίκαιο, λειτούργησαν τα (εκκλησιαστικά) δικαστήρια για τις αστικές υποθέσεις των Ελλήνων (και αντίστοιχα των Σύρων χριστιανών) της Κύπρου, με βάση τη λεγόμενη Constitutio Cypria ή Bulla Cypria του πάπα

11

10. Η Ιερά Εξέτασις –αντίθετα απ' ό,τι πιστεύεται ευρέως– «άνθησε» όχι στο Μεσαίωνα, αλλά κυρίως στην Αναγέννηση.
11. Η Μάγκνα Χάρτα σε έκδοση του 1225

Αλεξάνδρου Δ' (1290). Μια σπουδαία «αστική» δίκη στην Haute Cour του λατινικού πριγκιπάτου της Αχαΐας, στην Ανδραβίδα (αλλά

στο φεουδαλικό δίκαιο των ευγενών ο «ιδιωτικός» και ο «δημόσιος» χαρακτήρας των υποθέσεων συγχέονται) μας διασώζει λεπτομερώς το *Χρονικόν του Μορέως*: η δίκη της Μαργαρίτας του Πασαβά. Τα δύο συστήματα πάντως θα μείνουν ουσιαστικά αδιαπέραστα. Οι Βυζαντινοί νομικοί, ακόμη και όταν θα δέχονται, συνήθως «εκ των κάτω», αλλά ενίοτε και από επιδράσεις σε πολύ υψηλό επίπεδο, την πίεση να εφαρμόσουν δικονομικούς δεσμούς οικείους στο μεσαιωνικό δυτικό δίκαιο (πρόκειται κατ' εξοχήν για το δεσμό της «θεοδικίας»), ακόμη και όταν αναγκάζονται να υποχωρούν στις πιέσεις αυτές, θα τονίσουν πάντοτε ότι οι δεσμοί αυτοί «παντάπασιν τοις εκκλησιαστικοίς αλλά και τοις πολιτικοίς νόμοις ηγνόνται, ότι εκ του βαρβαρικού έθνους ώρμηνται» και ότι «ουκ αναστρέφεται το τοιοῦτον έθος παρά τη πολιτεία Ρωμαίων» (Δημήτριος Χωματιανός· έτσι και ο Ιωάννης ►

Η ρωμαϊκή νομική παράδοση επηρεάζει ουσιαστικότερα το «δόγμα» και το περιεχόμενο των νεότερων ευρωπαϊκών κωδίκων

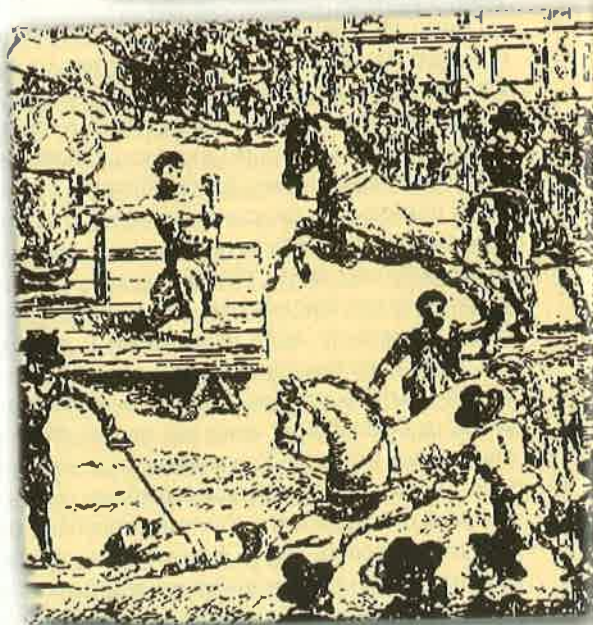
12. Η εκτέλεση,
διά διαμελισμού,
του υποτιθέμενου
δολοφόνου
του βασιλιά
Λουδοβίκου ΙΕ'
το 1757
σε ξυλογραφία
της εποχής και
ο διαμελισμός
του Ραβεγιάκ (13)
το 1610

Απόκαυκος). Αντίστοιχα επιδράσεις του βυζαντινού δικαίου σημειώνονται στα δίκαια του δυτικού Μεσαίωνα, όπως η νομοθεσία, και μάλιστα η ελληνόγλωσση, του **Φρειδερίκου Β΄ Χοχενστάουφεν** (Hohenstaufen) για το βασίλειό του στη Σικελία, και η όλη οργάνωση του νομικού βίου εκεί.

Η ποικιλία στο χώρο των Ποινικού Δικαίου, συσαστικου και δικονομικού, δεν επιτρέπει, επίσης, μια συνοπτική διαπραγμάτευση. Αν πρέπει να αναζητηθεί μια κοινή θεωρητική υποδομή, αυτή βρίσκεται στο λεγόμενο σύστημα των νομίμων αποδείξεων: υπό την επίδραση κυρίως του κανονικού δικαίου, αναζητούνται για την καταδικη τυπικές αποδείξεις, που θα καθιστούσαν ασφαλή την απόφαση του δικαστηρίου· τέτοια όμως πλήρης απόδειξη της ενοχής, «βασίλις» των αποδείξεων, θεωρείται συνήθως ότι είναι μόνον η ομολογία του κατηγορουμένου, που, κατά κανόνα, απαιτείται για την καταδικη του. Ετσι όμως ένα σύστημα που, στην αρχή του, αποβλέπει στην προστασία του κατηγορουμένου από τον κίνδυνο αυθαίρετης καταδικης του, εξελίσσεται στην πράξη σε σύστημα απόλυτης εξουθένωσής του, με την επιπονη επιδίωξη απόσπασης της ομολογίας του με κάθε μέσο, και επομένως, τελικά, με τη θεομοποίηση των βασανιστηρίων. Η επιδίωξη της καταστολής της μαγείας (το συστηματοποιημένο «κυνήγι των μαγισσών») και η καταπολέμηση των αιρέσεων θα δώσουν ιδιαίτερη ώθηση σ' αυτές τις πρακτικές –αλλά, μην το ξεχνούμε, η Αντιμεταρρύθμιση και η Ιερά Εξέταση δεν ανήκουν στο Μεσαίωνα, όπως συνήθως λέγεται· ανήκουν στην Αναγέννηση, περίοδο δυστυχώς μέγιστης ακμής των πρακτικών αυτών. Εξάλλου το ίδιο το σύστημα της ποινικής καταστολής είναι εξαιρετικά σκληρό. Η σκληρότητα όμως αυτή θα επιβιώσει στη Δύση πολύ μετά το Μεσαίωνα· θα εκ-

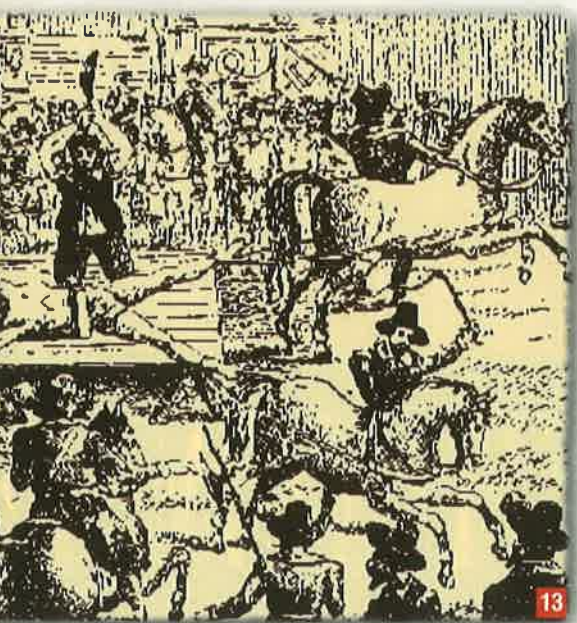
Η Γαλλική Επανάσταση θα θέσει τέλος
στις σωματικές ποινές, τα φρικτά
Βασανιστήρια και τις αποτρόπαιες εκτελέσεις

δηλωθεί και στην επιλογή εξιδιασμένων τρόπων εκτέλεσης της θανατικής ποινής, κυρίως στην προσπάθεια περιστολής της ληστείας ή της πρόληψης εγκλημάτων κατά των κρατών και των φορέων της ανώτατης εξουσίας: στη Γαλλία πρόκειται κυρίως για την εκτέλεση στον τροχό (ληστεία, ειδικές περιπτώσεις ανθρωποκτονίας) και το διαμελισμό (βασιλοκτονία)· η τελευταία αυτή ποινή, γνωστή για εγκλήματα καθοσίωσης ήδη στο αρχαιότερο έργο της γαλλικής γραμματείας, *La Chanson de Roland*, έχει μακρότατο βίο, όχι μόνο στη Λατινή

Ευρώπη. Στην Αγγλία τα πράγματα φαίνεται ότι από παλαιότερα είχαν διατηρηθεί σε κάποιο ανεκτότερο επίπεδο· ανεξαρτήτως αυτών, και το δικονομικό σύστημα προστασίας του κατηγορουμένου πρωτοπόρησε στην Αγγλία, ιδίως μετά την *Petition of Rights* (1628) και το *Habeas corpus* (1679).

Η διαιώνιση των φρικτών αυτών πρακτικών και στους νεότερους χρόνους, με επίκεντρο τη Γαλλία, όχι μόνο του «χρυσού» 17ου αιώνα του Λουδοβίκου ΙΔ', αλλά και του «πεφωτισμένου» 18ου αιώνα, θα προκαλέσει την εξέγερση των συνειδήσεων, με-

σα και έξω από τη χώρα, κυρίως από την πλευρά των πρωταγωνιστών του Διαφωτισμού, με πρώτο τον **Βολτέρο**. Δύο υποθέσεις που θα γίνουν τα σύμβολα αυτής της αντίδρασης: ο φρικτός βασανισμός και η εκτέλεση με διαμελισμό του **Νταμιάν** (Damien), υποτιθέμενου επιδοξού δολοφόνου, κατά τρόπο εντελώς απρόσφορο, του **Λουδοβίκου ΙΕ'** (1757) –ένα και μισό αιώνα αφ' ότου είχε εκτελεσθεί, με τον ίδιο φρικτό τρόπο, ο δολοφόνος του **Ερρίκου Δ', Ραβεγιάκ** (Ravaillac) (1610)– και η αδικη καταδίκη και φρικτή εκτέλεση, στον τροχό,

του **Ζαν Καλάς** (Jean Calas) (1762). Η Γαλλική Επανάσταση θα θέσει τέλος στις πρακτικές αυτές, και γενικότερα στις σωματικές ποινές· θα απαγορεύσει, βέβαια, και τα βασανιστήρια. Αλλωστε, η εγκατάλειψη, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, της αρχής των «νομίμων αποδείξεων» στην ποινική δίκη και η εισαγωγή της ελεύθερης εκτίμησης των αποδείξεων από τον ποινικό δικαστή για τη δημιουργία δικανικής πεποίθησης, θα παραμερίσει ή θα περιορίσει τουλάχιστον το «θεσμικό» ρόλο της ομολογίας στην ποινική δίκη. Όσο για την πραγματική κατάργηση της πρακτικής των βασανιστηρίων, αυτή φαίνεται ότι θα χρειαστεί ακόμη μακρύ δρόμο να διανύσει σε όλο τον κόσμο.

Στη Γαλλία πάντως ο Ποινικός Κώδικας (της Παλινόρθωσης) εξακολουθούσε να προβλέπει, ακόμη στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, για τους πατροκτόνους (parricide: από το 15ο αι. με τον όρο αυτό νοούνται και οι δράστες ανθρωποκτονίας κατά του αρχηγού του κράτους) την αποκοπή του δεξιού χεριού πριν από την εκτέλεση της θανατικής ποινής. Αυτή η διάταξη εφαρμόστηκε στην Ελλάδα κατά την καταδίκη του **Γεωργίου Μαυρομικάλη**, φονέα του **Καποδίστρια**, από το έκτακτο Στρατιωτικό που τον δίκασε, το 1831, με βάση το γαλλικό στρατιωτικό Ποινικό Κώδικα. Η επιβολή όμως της ποινής αυτής του ακρωτηριασμού ήταν ανυπόφορη στην «απολίπτη», καθημαγμένη Ελλάδα που μόλις έβγαινε από την Επανάσταση: κατά κοινή απαίτηση και μπροστά στη γενική δυσφορία χαρίστηκε, με κυβερνητική πράξη του **Αυγουστίνου Καποδίστρια**, το μέρος αυτό της ποινής και έτσι ο Μαυρομικάλης υποβλήθηκε μόνο στη στρατιωτική εκτέλεση με τυφεκισμό. Η διάταξη απαλείφθηκε από

Στη Γαλλία, μέχρι το 1832, στους δολοφόνους του αρχηγού του κράτους έκοβαν το δεξί χέρι πριν τους εκτελέσουν

το γαλλικό Ποινικό Κώδικα κατά την αναθεώρησή του, το επόμενο έτος (1832).

Η ίδια η θανατική ποινή, πανάρχαιο και όχι μόνο μεσαιωνικό κατάλοιπο, θα επιβιώσει σε ολόκληρο τον κόσμο και στο 19ο και στον 20ό αιώνα. Η κατάργησή της θα αρχίσει να γενικεύεται και θα τείνει να ολοκληρωθεί στην Ευρώπη στις τρεις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα που πέρασε. Αλλά αυτό αφορά, ακόμη, μόνον τις χώρες όπου λειτουργεί ο νομικός πολιτισμός, όπως εμείς τον αντιλαμβάνομαστε...

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΙΣ

Του ΧΑΣΑΝ ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ
δρος αραβολόγου, λέκτορα στο ΑΠΘ

Για να προσδιορίσουμε τους λόγους που γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο ισλαμικό δίκαιο πρέπει να ανατρέξουμε στις εποχές και στις συνθήκες που το δημιούργησαν. Πρέπει δηλαδή να καταλάβουμε τις κοινωνι-

1. Ο Μωάμεθ και οι προφήτες. Τουρκικό χειρόγραφο (Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι).
2. Η συλλογή νόμων «Αλ Μουσάτα» που κατάρτισε ο Αραβας νομικός Μάλικ Ιμπν Άνας (έκδοση του 1328)

ΙΣΛΑΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

κές ανάγκες και τους κρατικούς μηχανισμούς που ζήτησαν ένα σταθερό και ενιαίο δίκαιο και επέβαλαν τους κανόνες δικαίου που ακόμη και ασυνείδητα διέπουν τη ζωή των περισσότερων μουσουλμάνων μέχρι σήμερα.

Το ισλαμικό δίκαιο δεν εμφανίστηκε ταυτόχρονα με το κήρυγμα του Ισλάμ. Η αρχική μουσουλμανική κοινότητα (Ούμα, 622-632) όσο λειτουργούσε κάτω από την καθοδήγηση του Μωάμεθ δεν χρειαζόταν κάποιο γραπτό κώδικα δικαίου. Οι πρώτοι μουσουλμάνοι, που στην πλειονότητά τους

3. Ανάγλυφη
στήλη
που απεικονίζει
τις εμπορικές
δραστηριότητες
και τις
μετακινήσεις
των αραβικών
φυλών.
4. Το Κοράνι
εμπεριέχει
στοιχεία δικαίου

ήταν Αραβες, οργάνωναν τις σχέσεις τους με βάση το εθιμικό δίκαιο των Αράβων και τον παραδοσιακό αραβικό τρόπο διευθέτησης των διαφορών τους. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, κατά την περίοδο που όλη η Ούμα ήταν συγκεντρωμένη στη Μεδίνα (την πρώτη έδρα διακυβέρνησης του πρώτου αραβοϊσλαμικού κρατικού μορφώματος στην ιστορία), ανώτατος κριτής ήταν ο ίδιος ο Προφήτης, που διαιτούσε στις διαφορές των μελών της κοινότητας και όταν υπήρχε ανάγκη νομοθετούσε. Στοιχεία αυτού του πρώτου γραπτού αραβοϊσλαμικού δικαίου βρίσκονται στο *Πρώτο Βιβλίο των Αράβων*, δηλαδή στο *Κοράνι-Αλ Κοράν* (το *Ανάγνωσμα*). Ο προβληματισμός για το σωστό τρόπο απονομής της δικαιοσύνης εμφανίστηκε μετά την πλήρη επικράτηση του Μωάμεθ στο μεγαλύτερο μέρος της Αραβικής χερσονήσου (629/631), όταν οι απέραντες αποστάσεις και η μετακίνηση των αραβικών φυλών, που συμμετείχαν στην πρώτη αραβική ομοσπονδία, δεν επέτρεπαν την αναφορά και τη διαιτοσία των διαφορών προσωπικά στον Προφήτη. Αυτά τα δύο χρόνια της ηγεμονίας του Μωάμεθ, η δικαιοσύνη στην *Ομοσπονδία* ακολουθούσε τους τοπικούς θε-

σμούς, που στις νομαδικές φυλές υπάκουαν στο έθιμο και στα αστικά κέντρα της νότιας Αραβίας (Υεμένη) αποδιδόταν με βάση τη γραπτή νομοθεσία, η οποία είχε θεσμοθετηθεί κατά το παρελθόν κάτω από έντονες χριστιανικές και ιουδαϊκές επιρροές. Αυτός ο τρόπος αντιμετώπισης των νομικών προβλημάτων ήταν ικανός να καλύψει τις ανάγκες του δικαιοσύνης του συστήματος των Αράβων έως και την εποχή που οι Ομαϊάδες χαλίφηδες (661-750) προσπάθησαν να μετατρέψουν την αραβοϊσλαμική κατοχή των κατακτημένων περιοχών σε αραβοϊσλαμικό κράτος.

Μετά τους πρώτους ισλαμικούς εμφύλιους πολέμους και την επικράτηση των Ομαϊάδων, η πολυεθνική μουσουλμανική κοινωνία που διαμορφώθηκε εμφάνισε κρίση πολιτισμικής ταυτότητας (ενδεικτικά στοιχεία πολυεθνικότητας είναι απλώς και μόνο η αναφορά στα πληθυσμιακά δεδομένα των κατοίκων των διαφόρων περιοχών που είχαν ενταχθεί στην επικράτεια του χαλίφου των Ομαϊάδων από τον Ατλαντικό και την Ιβηρική δυτικά έως και τα σύνορα με την Κίνα ανατολικά, παράλληλα φυσικά με τους εθνικούς και τοπικούς τους πολιτισμούς, τις παραδόσεις, τη θρησκεία και έθιμα). Για να διαμορφωθεί σε ενιαίο σύνολο έπρεπε να αντιμετωπίσει και να συγχωνεύσει διαφορετικές θρησκευτικές και ηθικές παραδόσεις. Το βασικό ερώτημα των νέων πιστών που δεν ήταν Αραβες και

Ο προβληματισμός για το σωστό τρόπο απονομής της δικαιοσύνης εμφανίστηκε μετά την πλήρη επικράτηση του Μωάμεθ

4

5

5. Ο μεγάλος
χαλίφης
της Βαγδάτης
Χαρούν Αλ Ρασίντ

που έπρεπε να απαντήσουν οι μουσουλμάνοι κήρυκες, ήταν το πώς έπρεπε να ζει και να σκέφτεται ένας μουσουλμάνος. Τι θα καθοδηγούσε την καθημερινή ζωή του πιστού στο Ισλάμ. Τα πιο πάνω ερωτήματα δημιούργησαν δύο νομικές σχολές.

Την τελευταία περίοδο της εξουσίας των Ομαϊядών εμφανίστηκε πρώτα στη Συρία η θρησκευτική τάση που έγινε γνωστή ως *Αχλ Αλ Χαντιθ* (οι του Χαντιθ, δηλαδή οι ειδικοί στους λόγους του Μωάμεθ μαζί με τους οπαδούς της τάσης που διαμόρφωσαν στην Ούμα).¹ Οι Αχλ Αλ Χαντιθ, με εμφανείς ιουδαϊκές και χριστιανικές θεολογικές επιρροές, απέκτησαν ιδιαίτερη βαρύτητα στην ιστορία του Ισλάμ, επειδή παρενέβησαν στο διάλογο για την ισλαμική ηθική και τις πηγές του ισλαμικού δικαίου. Οι Αχλ Αλ Χαντιθ θεωρούσαν ότι ο ισλαμικός τρόπος ζωής και ο ισλαμικός νόμος έπρεπε να βασίζονται σε αξιόπιστες αναφορές αυτοπύων μαρτύρων σχετικά με τα σχόλια, τον τρόπο ζωής και τις καθημερινές συνήθειες, καθώς και την κατά παράδοση ζωή (Αλ Σούννα = *οι σκέψεις, οι λόγοι και οι πράξεις του ιδρυτή του Ισλάμ ως υπόδειγμα προς υιοθέτηση από τους οπαδούς-πιστούς του Ισλάμ*) του Μωάμεθ. Παράλληλα, στους επιστημονικούς νομικούς κύκλους διαμορφωνόταν η άποψη του διάσημου νομοδιδασκάλου *Αμπού Χανίφα*,² που θεωρούσε ότι οι δικαστές μπορούσαν να χρησιμοποιούν τη δικιά τους ανεξάρτητη κρίση (*ιτζιχάντ*) και να μπορούν να εκδίδουν αποφάσεις ακόμη και αν αυτές δεν βασίζονταν σ' ένα Χαντιθ ή κάποιο α-

πόσπασμα του Κορανίου. Οι Αχλ Αλ Χαντιθ ήταν οι πνευματικά και πολιτικά συντηρητικοί που αξιοποιήθηκαν σύντομα από την απολυταρχική εξουσία του χαλίφη της Βαγδάτης, όταν οι Αββασίδες πήραν την εξουσία από τους Ομαϊάδες (750). Ήταν αφοσιωμένοι (δηλαδή οι Αχλ Αλ Χαντιθ) στο παρελθόν, πίστευαν ότι στην παράδοση θα έβρισκαν τις απαντήσεις για όλα τους τα ερωτήματα.

Ο συντηρητισμός των Αχλ Αλ Χαντιθ έφτασε να εκφράζεται σε πολιτικό επίπεδο με την άποψη ότι οι απλοί άνθρωποι ζούσαν για να υπακούν στο χαλίφη, επειδή η γνώση του σωστού δεν ήταν δυνατή για τον απλό άνθρωπο και γι' αυτό ο έλεγχος του σωστού και του λάθους έπρεπε να είναι στα χέρια των λίγων της εξουσίας. Αυτές οι θέσεις ήταν βολικές, ιδιαίτερα την εποχή του χαλίφη **Χαρούν Αλ Ρασίντ** (786-809), ο οποίος ενίσχυσε τους οπαδούς του Χαντιθ ως αντίβαρο στους ριζοσπάστες μουταζιλίτες και τις άλλες σιιτικές σχέτες. Όταν όμως οι αντιπαράθεσεις των δύο ρευμάτων άρχισαν να επηρεάζουν την καθημερινή ζωή των απλών ανθρώπων, οι χαλίφηδες ενίσχυσαν την ανάπτυξη των *φικχ*,³ δηλαδή της στήριξης του νομικού συ-

Οι Αχλ Αλ Χαντιθ ήταν αφοσιωμένοι στο παρελθόν και πίστευαν ότι στην παράδοση θα έβρισκαν απαντήσεις για όλα τα ερωτήματα

6. Εξήγηση
του ισλαμικού
νόμου και
προσηλυτισμός
ενός Πέρση.
Περσικό
μικρόγραφο του
17ου αιώνα
(Εθνική
Βιβλιοθήκη της
Γαλλίας, Παρίσι)

στήματος στη νομολογία που δημιουργούσε το τοπικό δίκαιο. Αυτή η επίσημη τάση θα κατέληγε στο ενοποιημένο ισλαμικό νομικό σύστημα που ονομάστηκε *Σαρία*. Η δημιουργία της *Σαρία* ήταν η αναγνώριση ότι μόνη της η κορανική παράδοση δεν μπορούσε να απαντήσει στον πολιτισμό και στις απαιτήσεις της κοινωνίας του χαλιφάτου της Βαγδάτης, επειδή η ζωή των μουσουλμάνων ήταν διαφορετική και πιο πολύπλοκη από τη ζωή των Αράβων της εποχής του Μωάμεθ.⁴

Σε αντίθεση με την πρώτη ισλαμική περίοδο, κατά την εποχή των Αββασιδών ο εξισλαμισμός προχωρούσε αρκετά γρήγορα.⁵ Η φοροαπαλλαγή και τα άλλα οφέλη που πρόσφερε ο εξισλαμισμός με την ένταξη των νέων πιστών στο στρώμα των προνομιούχων μείωνε συνεχώς τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς, τους *δμιτ* (Αχλ Αλ Δίμα = οι Διμίτες, οι λαοί της Βίβλου=Dhimmi) που έτειναν να γίνουν μειοψηφία. Ένα φαινόμενο που προκάλεσε απροσδόκητη ανατροπή σημαντικών πολιτισμικών δεδομένων και συγχρόνως μάς αποδεικνύει και αποδεικνύεται από τη συλλειτουργία και την αποτελεσματικότητα της διπλής διαδικασίας του εξισλαμισμού και εξαραβισμού μέσα από μια κοινωνικοοικονομική και πολιτική εσωτερική, εσωτερική και εξωτερική διεργασία. Αυτές οι εξισλαμισμένες μάζες, που δεν είχαν δεχτεί την καινούργια πίστη ύστερα από κατήχηση και θεολογική αναζήτηση, περίμεναν ένα σύστημα, στηριγμέ-

Το ενοποιημένο ισλαμικό νομικό σύστημα, που ονομάστηκε Σαρία, στηρίχτηκε στη νομολογία που δημιουργούσε το τοπικό δίκαιο

νο σε επίσημους αναγνωρισμένους θρησκευτικούς θεσμούς, που θα ρύθμιζε την καθημερινή τους ζωή.⁷ Για την εξυπηρέτηση των νέων αναγκών σχηματίστηκε πρώτα μία τάξη θεολόγων *Τάμπακατ Αλ Ουλαμαά* (οι *Ουλαμαά*).⁸ Οι *Ουλαμαά* ανέλαβαν την ερμηνεία και τον έλεγχο της αυθεντικότητας της παράδοσης. Μετά δημιουργήθηκε η τάξη των δικαστών *Τάμπακατ Αλκουνταά* (καδί).⁹ Οι *Ουλαμαά* και οι καδί επιφορτίστηκαν με την ανάπτυξη των θρησκευτικών δογμάτων, την ερμηνεία και την εφαρμογή του ισλαμικού νόμου. Οι χαλίφηδες *Αλ Μάχντι* και *Χαρούν Αλ Ρασίντι* κατάλαβαν την ισχύ αυτών των ειδικών και ενθάρρυναν τη μελέτη του νόμου. Αυτήν την εποχή έζησαν δύο σπουδαιοί νομικοί μελετητές του δικαίου:¹⁰ ο *Μάλικ Ιμπν Ανας* και ο *Μοχάμαντ Ιντρίς Ιμπν Αλ Σαφί*.

Ο Μάλικ Ιμπν Ανας γεννήθηκε στη Μεδίνα το 713 και εργάστηκε εκεί έως το θάνατό του, το 795. Ο ίδιος περιόριστηκε στη μελέτη των *Χαντίθ* (Αλ Αχσαντίθ=των Λόγων του Μωάμεθ) και αφιέρωσε τη ζωή του στην προσπάθεια να συνδέσει τους λόγους του Μωάμεθ με την καθημερινή πρακτική της ζωής των μουσουλμάνων, παίρνοντας ως παράδειγμα τις συνήθειες των κατοίκων της Μεδίνας. Στη Μεδίνα, ο *Μάλικ Ιμπν Ανας*¹¹ κατάρτισε μια συλλογή την οποία ονόμασε *Αλ Μουσατά* (Το Επιβεβλημένο Μονοπάτι). Ήταν μια περιεκτική έκθεση του εθμικού δικαίου και της θρησκευτικής πρακτικής στη Μεδίνα, η οποία, όπως πίστευε ο Μάλικ, διατηρούσε ακόμη την αρχική παράδοση (Αλ Σούννα) της κοινότητας (Ούμα) του Προφήτη. Οι μαθητές του Μάλικ ανέπτυξαν τις θεωρίες του στη σχολή της νομολογίας (*μάδχαμπ*) Μαλίκι (γνωστή ως *Αλ Μάδχαμπ Αλ Μααλίκι*), που έγινε η επικρατούσα πρακτική απονομής δικαίου στη Μεδίνα, την Αίγυπτο και τη βόρεια Αφρική.

Από τη σχολή της Μεδίνας βγήκε και ο *Μοχά-*

6

μανι
Ιντρίξ Ιμπν
Αλ Σαφιί,¹² που
έζησε και δίδαξε έ-

ως το 820, που καταγόταν

από φτωχή οικογένεια της

Γάζας. Η διαφωνία του με τη νομι-

κή σχολή του Μάλικ ήταν πως δεν μπορεί

το ισλαμικό δίκαιο να βασίζεται στην παράδοση μιας μόνο ισλαμικής πόλης, όσο σεβάσμιο κι αν είναι το παρελθόν της. Η σχολή του Ιμπν Αλ Σαφιί δεν δεχόταν ότι το περιβάλλον της Μεδίνας του καιρού τους ήταν το μοντέλο που θα απαντούσε στα προβλήματα της σύγχρονης μουσουλμανικής κοινωνίας. Τις δικαιοκτικές ανάγκες της κοινωνίας θα εξυπηρετούσε το συμπλήρωμα της νομολογίας με τους λόγους του Μωάμεθ (*Χαντιθ Αλ Αχααντιθ*) και τις μαρτυρίες γύρω από τη ζωή του, που έπρεπε να θεωρούνται παραδείγματα ερμηνείας του Κορανίου, γιατί τα στοιχεία αυτά είναι η σωστή βάση του ισλαμικού δικαίου.

Για να λειτουργήσει το σύστημα του Αλ Σαφιί έπρεπε να συλλεχτούν αυθεντικά Αλ Αχααντιθ. Πηγή των αυθεντικών λόγων και πράξεων του Μωάμεθ, αφού δεν υπήρχαν γραπτές μαρτυρίες, ήταν

οι προφορικές αναφορές πιστών μουσουλμάνων που σχημάτιζαν μια αλυσίδα αξιόπιστων μαρτύρων (Αλ Ιοναάντ), που κατέληγε στην εποχή και το περιβάλλον του Μωάμεθ. Η έρευνα για την αξιοπιστία του Αλ Ιοναάντ αποδείχθηκε μια δύσκολη υπόθεση, όταν μάλιστα οι εκσυγχρονιστές μουταζιλίτες άρχισαν να κατασκευάζουν μαζικά τα δικά τους Αχααντιθ, που τα πρόσφεραν ως αυθεντικά στους οπαδούς της σχολής του Αλ Σαφιί, διακωμωδώντας τη θεολογική νομική σκέψη.

Η σχολή του Αλ Σαφιί φάνηκε ως κάτι ενδιάμεσο μεταξύ των απόψεων που διατύπωναν οι συντηρητικοί Αχλ Αλ Χαντιθ και εκείνοι, όπως της σχολής του διάσημου νομικού Αμπνι Χανίφα, που επέμεναν στην αναγκαιότητα της αδέσμευτης δικαστικής κρίσης (*ιτζιχάντ*).¹³ Ο Αλ Σαφιί συμφωνούσε ότι κάποιος βαθμός *ιτζιχάντ* ήταν αναγκαίος, αλλά πίστευε ότι έπρεπε να περιορίζεται σε μια αυστηρή αναλογία (Αλ Κιγιάς)¹⁴ ανάμεσα στις συνήθειες του Προφήτη και τις σύγχρονες κοινωνικές συνήθειες.

Η νομική θεωρία του Αλ Σαφιί δέχεται τέσσερις πηγές του ισλαμικού δικαίου (Ουσουλ Αλφίκχ). Πρώτη πηγή δικαίου είναι το Κοράνι, γιατί πρόκειται για το αυθεντικό και αναμφισβήτητο κείμενο του μηνύματος του Προφήτη. Δεύτερη πηγή είναι η παράδοση (Αλ Σούννα) της ζωής και των λόγων του Μωάμεθ. Τρίτη πηγή είναι η κατ' αναλογία αναγνώριση (Αλ Κιγιάς) των περιπτώσεων,

Η νομική θεωρία του Αλ Σαφιί δέχεται το Κοράνι, την παράδοση, την κατ' αναλογία αναγνώριση, τη συναίνεση της κοινότητας

γιατί κάτι που δεν αναφέρεται επακριβώς στις προηγούμενες πηγές μπορεί να αναγνωριστεί σε κάτι ανάλογο. Τέταρτη βάση δικαίου είναι η συναίνεση (Αλ Ιτζμαά) της κοινότητας,¹⁵ δηλαδή αν μια συμπεριφορά γινόταν δεκτή από την ισλαμική κοινότητα, έπρεπε να θεωρείται σωστή, ακόμη και αν δεν μπορούσε να βρεθεί καμία αναφορά στο Κοράνι ή κάποιο Χαντιθ που να την υποστηρίζει, επειδή ο Θεός δεν μπορούσε να επιτρέψει ολόκληρη η Ούμα να σφάλλει. Με τον πιο πάνω τρόπο, ο Αλ Σαφιί συνέδεε την παράδοση με τις κοινωνικές συνθήκες και αντιλήψεις που συνεχώς άλλαζαν. Χωρίς να αντιπαρεταθεί άμεσα στους συντηρητικούς, εισήγαγε εκείνη την εποχή τη δυνατότητα του αυτόματου εκσυγχρονισμού του ισλαμικού δικαίου, αφού η κοινή αποδοχή της ορθότητας μιας πράξης την καθιστούσε νόμιμη και τη συμπεριλάμβανε

στις αποδεκτές συμπεριφορές. Οι προτάσεις του Αλ Σαφί για τις τέσσερις βάσεις του ισλαμικού δικαίου δημιούργησε την ανάγκη για ολοκλήρωση της συλλογής και συνέχισαν τη μελέτη των *Λόγων του Μωάμεθ* (*Αχααντιθ Αλ Ρασούλ*) και στη διάρκεια του 9ου αιώνα καταρτίστηκαν δύο έγκυρες νομικές ανθολογίες με επιμελητές τους **Αλ Μπουχάρι**¹⁶ και **Αλ Μουσλίμ**.¹⁷

Η προσπάθεια να ερμηνευτεί η σύγχρονη ζωή με τις αρχές και συνήθειες του παρελθόντος ομογενοποίησαν τις τοπικές πεποιθήσεις περί δικαίου και σωστού και οδήγησαν τελικά στην οργάνωση καθημερινής ζωής που βασιζόταν στη *Σαρία*. Ήταν η αρχή του συντηρητισμού στη ζωή των μουσουλμάνων που εφαρμόστηκε σε όλη την αχανή ισλαμική αυτοκρατορία. Πηγή έμπνευσης του νόμου θεωρήθηκε το πρόσωπο του Προφήτη, που μυθοποιήθηκε ως ο Τέλειος Άνθρωπος. Οι πιστοί προσαπαθούσαν να μιμηθούν τις παραμικρές λεπτομέρειες από τις συνήθειες και τους τρόπους του Μωάμεθ. Η *Σαρία* επιβλήθηκε ως ο μόνος σωστός τρόπος ζωής των μουσουλμάνων και αυτή η πεποίθηση διατηρήθηκε μέχρι σήμερα.¹⁸

Η επιβολή ως μοναδικού αποδεκτού τρόπου ζωής του τρόπου που βασιζόταν στη *Σαρία* ήταν μια πολιτική επιλογή που προήλθε από τις κοινωνικές αντιθέσεις της εποχής των Αββασιδών.¹⁹ Συνιστούσε μια συντηρητική διαμαρτυρία απέναντι σε ένα είδος κοινωνίας που οι θρησκοκευόμενοι θεωρούσαν διεφθαρμένο. Αυτό αποδεικνύεται και από τα πρόσωπα που έκαναν την έναρξη του προβληματισμού. Οι πρωτοπόρες προσωπικότητες που ασχολήθηκαν με τις ρίζες Ουσούλ και την κωδικοποίηση του ισλαμικού δικαίου ήταν ο Μά-

Η Σαρία, με τη γενική εφαρμογή της στο χαλιφάτο, περιόριζε τις συνήθειες αυθαιρεσίες της εξουσίας του χαλίφη

λικ Ιμπν Ανας και ο Αλ Σαφί που προαναφέρθηκαν. Οι δύο αυτοί νομοδιδάσκαλοι είχαν λάβει μέρος σε σιπτικές εξεγέρσεις κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης των πρώτων χαλίφηδων της Βαγδάτης, είχαν φυλακιστεί για τις πολιτικές τους ιδέες και όταν απελευθερώθηκαν, έθεσαν τους εαυτούς τους στην υπηρεσία της εξουσίας των χαλίφηδων Αλ Μάχντι και Χαρούν Αλ Ρασίντι, που επιθυμούσαν την επιβολή ενός ενιαίου νομικού συστήματος σε ολόκληρο το χαλιφάτο. Όμως, αντίθετα από τις βασιλικές προσδοκίες, η *Σαρία*, με τη γενική εφαρμογή της στο χαλιφάτο, περιό-

ριζε τις αυθαιρεσίες της εξουσίας του χαλίφη. Τό- νιζε ότι ο χαλίφης της Βαγδάτης δεν είχε τα ίδια δικαιώματα με τον Μωάμεθ και τους άμεσους δια- δόχους του και ότι του επιτρεπόταν μόνο να εφαρ- μόζει το νόμο²⁰ και όχι να προωθεί νέα ήθη, ούτε να προσθέτει ούτε και να αφαιρεί. Ο τρόπος ζωής της αυλής του χαλίφη καταδικαζόταν έτσι σιωπη- ρά ως μη ισλαμικός. Το πνεύμα της *Σαρία* έτεινε προς το εξισωτικό πνεύμα του Κορανίου. Εισήγα- γε ειδικές ρήτρες για την προστασία των αδυνά- των²¹ και κανένας κοσμικός θεσμός, ακόμη και το κράτος, δεν είχε το δικαίωμα να παρεμβαίνει στις προσωπικές πεποιθήσεις του ατόμου.²² Κάθε μου- σουλμάνος ήταν υπεύθυνος μόνο απέναντι στον έ- να και μοναδικό Θεό, τον Αλλάχ, που για να ε- πικοινωνήσει με τη θέλησή του δεν χρειαζόταν τη βοήθεια κανενός ιερατείου. Η *Σαρία* ήταν η πρόταση για έναν τρόπο ζωής με τελείως διαφο- ρετικό ήθος από αυτό της αυλής του χαλίφη και των άλλων ισχυρών του κράτους. Η αποδοχή της

7. Ο χαλίφης της Βαγδάτης προσηλυτίζει τους Τουρκομάνους στο Νόμο του Προφήτη. Μικρογραφία από το «Βιβλίο των Θαυμάτων» (Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι)

Σαρία από τη μουσουλμανική κοινωνία οδήγησε έτσι στη διάσπαση και τελικά στη σύγκρουση κοινωνίας και πολιτείας-χαλίφη.

Μετά το θάνατο του Χαρούν Αλ Ρασίντ άρχισε να γίνεται φανερό ότι οι μέρες ακμής του χαλιφάτου είχαν περάσει. Η κεντρική εξουσία αδυνατούσε να ελέγξει την αχανή ισλαμική αυτοκρατορία. Κάποιοι από τις περιφερειακές επαρχίες, όπως η Ιβηρική χερσόνησος,²³ άρχισαν να αποσχίζονται. Εχουμε ίσως για πρώτη φορά έντονες κεντρόφυγες τάσεις. Η οικονομία επίσης ήταν σε ύφεση. Ο περίφημος χαλίφης των *Χιλίων και μιας Νυκτών-Αλφιλέλα ουλέλα*, Χαρούν Αλ Ρασίντ, στην προσπάθειά του να βελτιώσει την απόδοση του κρατικού διοικητικού μηχανισμού, έκανε το λάθος, μοιράζοντας το χαλιφάτο στους δύο γιους του, **Αλ Αμίν** και **Αλ Μασμούν**.²⁴ Αυτή η διάσπαση του αραβοϊσλαμικού κράτους αντί να βελτιώσει την πο-

λιτική και οικονομική κατάσταση, όπως ήταν φυσικό, τελικά οδήγησε σε ακόμη έναν εμφύλιο πόλεμο. Από τη σύγκρουση των δύο αδελφών, *Αλ Αμίν* και *Αλ Μασμούν*, νικητής βγήκε ο δεύτερος, που κυβέρνησε την περίοδο 813-833. Παρ' όλη τη νίκη του Αλ Μασμούν και τη μακρόχρονη βασιλεία του, στο χαλιφάτο αναγνωρίζονταν δύο σαφείς και αντιπαραθετικοί πολιτικοί συνασπισμοί, που εξέφραζαν την ταξική διάρθρωση της ισλαμικής πλέον κοινωνίας, αφού ο ένας αντιπροσώπευε τον τρόπο ζωής και τις αντιλήψεις του αριστοκρατικού κύκλου και της αυλής και ο άλλος αντιπροσώπευε τις εξισωτικές ιδέες της *Σαρία*.²⁵ Αυτή η αντιπαράθεση ήταν η κύρια αιτία για τη σιμική εξέγερση στην Κούφα και στη Βασόρα-Αλ Μπάσρα (814-815) και για την επανάσταση στη ζωϊκή και ιστορικής σημασίας περιοχή, για ολόκληρο το χαλιφάτο, το Χορασάν.

Ο φιλέλληνας διανοούμενος χαλίφης Αλ Μασμούν έβλεπε ιδεολογικά πως το λαϊκίστικο κίνη-

8. Αραβες λόγιοι
σε μινιατούρα
του 16ου αιώνα

μα των Αχλ Αλ Χαντιθ, που μεταξύ άλλων επέμενε ότι η εφαρμογή του θείου νόμου ήταν προσωπικό ζήτημα του κάθε μουσουλμάνου, δεν ήταν πολιτική θέση συμβατή με την απόλυτη μοναρχία²⁶ και γι' αυτό ο χαλίφης απέναντί τους αντιπαράθεσε τους μουταζιλίτες.

Οι μουταζιλίτες, ως ιδέες και ως πρόσωπα, είχαν παραμεριστεί την εποχή του Χαρούν Αλ Ρασίνι. Με την επανάκτηση της ισχύος τους, οι μουταζιλίτες άρχισαν τους διωγμούς των οπαδών των Αχλ Αλ Χαντιθ, οι οποίοι τον καιρό του προηγούμενου χαλίφης τούς είχαν επίσης καταδιώξει.²⁷

Μετά το τέλος του 9ου αιώνα, η οικονομική και κοινωνική κρίση γινόταν εντονότερη στο χαλιφάτο της Βαγδάτης. Οι διασπαστικές τάσεις, η κοινωνική δυσάρεσκα και οι πολιτικές εξεγέρσεις συρρί-

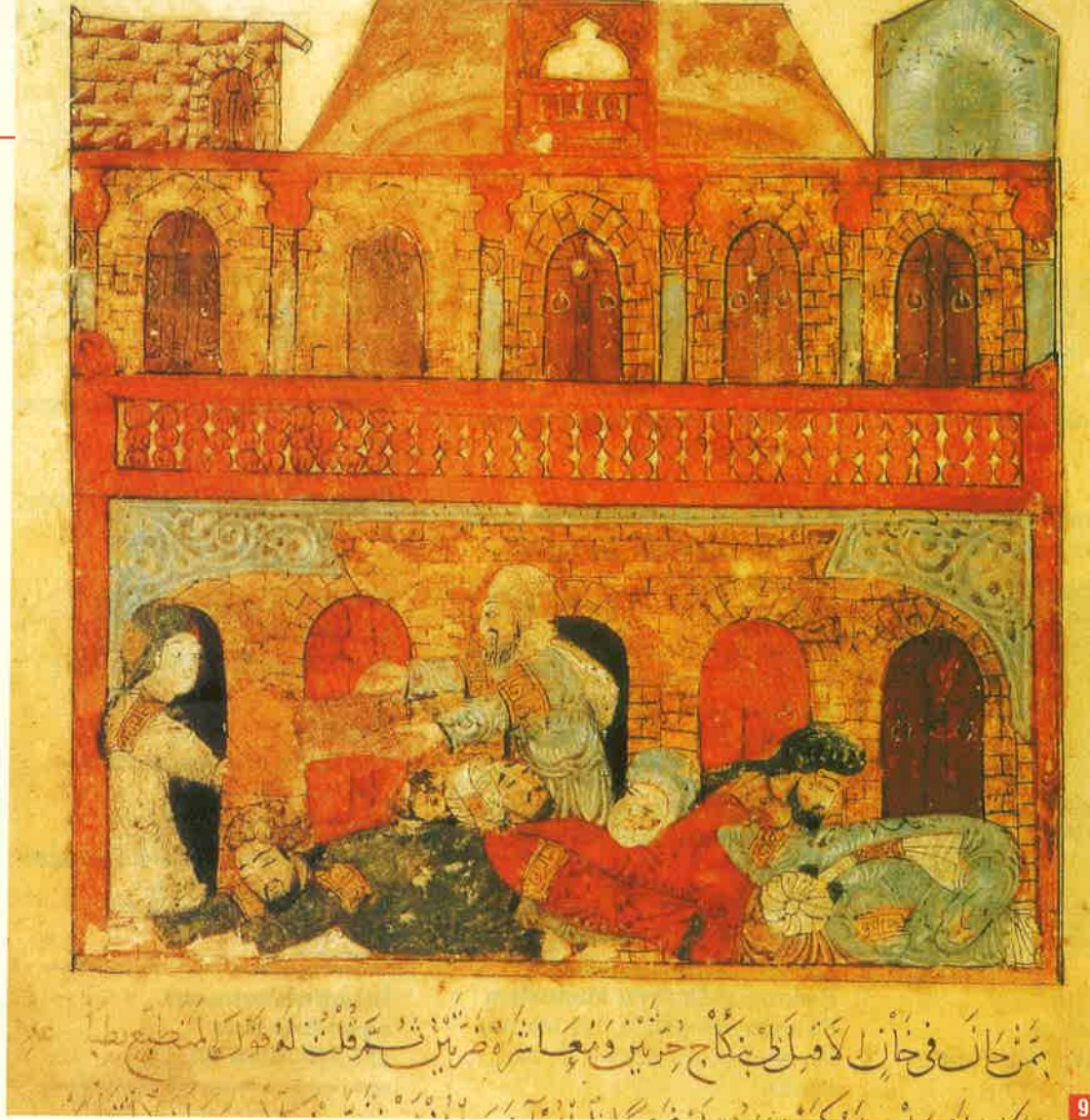
κνωναν όλο και περισσότερο την ισχύ της κεντρικής εξουσίας. Στα τέλη του 9ου και στις αρχές του 10ου αιώνα πληθαίνουν κυρίως οι σιπικές εξεγέρσεις και επιπλέον οι Τούρκοι κατόρθωσαν να αποκτήσουν τον ουσιαστικό έλεγχο του χαλιφάτου και να μετατρέψουν το χαλίφη σε είδωλο της παλιάς του ισχύος. Η διάλυση της χαλιφάτου της Βαγδάτης είχε αρχίσει.²⁸

Το θετικό αποτέλεσμα όλης της περιόδου της αναταραχής ήταν η διαμόρφωση της σουνιικής άποψης.²⁹ Η Σούννα, που έμελλε να γίνει η κυρίαρχη τάση στο Ισλάμ, ήταν αποτέλεσμα του αδιεξόδου που είχαν περιέλθει οι δύο μη σιπικές νομικές σχολές (μουταζιλίτες και Αχλ Αλ Χαντιθ) και επίσης επιτυχία της διδασκαλίας μεγάλων νομοδιδασκάλων όπως ήταν ο Αμπού Αλ Χάσαν Αλ Ασαρι,³⁰ του οποίου η φιλοσοφία έγινε η κυρίαρχη φιλοσοφία του σουνιτικού Ισλάμ. Ετσι τελικά μετά τη φιλοσοφική συγκώνευση των μουταζιλιτών με τους Αχλ Αλ Χαντιθ, η θρησκευτική πολυδιάσπαση του Ισλάμ περιορίστηκε σε δύο τάσεις, τους σουνίτες και τους σιίτες –κάτω από τη σκέπη της Σαρία. Αυτές οι μουσουλμανικές τάσεις επέζησαν χάρη στη δογματική ελαστικότητα της μουσουλμανικής θεολογίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι καμία από τις δύο μεγάλες αυτές μερίδες του ισλαμικού κόσμου δεν αμφισβήτησε την ορθότητα των θεολογικών δογμάτων της άλλης. Η διαφορετικότητα της οργάνωσης της κοινωνίας των σουνιτών και σιιτών προέρχεται από το βαθμό αποδοχής και σύνθεσης στην καθημερινή ζωή των μουσουλμάνων του ισχυρού παράγοντα της τοπικής παράδοσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 58, 63, 4, 67, 70, 72, 73, 79, 81, 90.
2. EI., λ. Abu Hanifah, M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 100-101.
3. A.M. Magued, *Siecle D' Or*, σ. 316-20, 359-378.
4. EI., λ. Fiqh, J. Schacht, *Islamic Law*, σ. 23, 28, 49, 69, X.A. Αλ Χαϊμπ, *Φικχ Αλ Ισλάμ (Νομολογία του Ισλάμ)*, Κάιρο 1992, σ. 9, 16, T. Al Samman/O. Mazal, *Die Arabische Welt und Europa*, σ. 85, 87, 92.
5. A.M. Magued, *La Civilisation Musulmane*, σ. 15-19, 82-91.
6. EI., λ. Dhimmī, Ahl Al-Kitab, J. Schacht, *The Islamic Law*, σ. 23, 28, A.M. Magued, σ. 82-92.
7. Al. von Kremer, *The Orient under the Caliphs*, σ. 367, 385, 392, 408, N.Y. Khan, *Die Unterschiede der Kalifatstheorien al-Mawardis und Abu Y'alas*, σ. 7-8, 13-16.
8. EI., λ. Alim, Ulamaa, A. Αρίν, *Φαγκρ*, σ. 208, 228, X. & A.I. Χάσαν, *Ισλαμικοί Θεσμοί*, σ. 297-300, J. Schacht, *Islamic Law*, σ. 23, 28, 49, M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 96, 103, 570, 743.
9. EI., λ. Qadi n Kadhi.
10. X. & A.I. Χάσαν, ό.π., σ. 297-300, *Siecle D' Or*, σ. 187, 151 κ.ε.

Οι σουνίτες και σιίτες, οι δυο μουσουλμανικές
τάσεις, επέζησαν χάρη στη δογματική
ελαστικότητα της μουσουλμανικής θεολογίας

9. Μικρογραφία του 13ου αιώνα που απεικονίζει Αραβες εμπόρους να αναπαύονται σε ένα «καραβανσεράι»

11. EI., λ. Anas Ibn Malik, Muwatta, Al. Von Kremer. Ο.π., σ. 385 κ.ε., M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 101-102, Hitti, *History*, σ. 396 κ.ε.
12. M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 101-102 (...He accepted the principles which bring about peace of mind or security from fear...), EI., λ. Al Shaff i Idris, Hitti, *History*, σ. 396, 398-400.
13. M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 96, 98, 100, 101, 102 όπου το *Itztiqān* ερμηνεύεται ως ο αραβοϊσλαμικός όρος νομολογίας που σημαίνει την ανεξάρτητη αιτιολογία, την οποία χρησιμοποιεί ένας νομικός προκειμένου να εφαρμόσει τη Σαρία σε σύγχρονες περιστάσεις.
14. M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 104-105, EI., λ. Al-Qiyas.
15. M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 106-110, EI., λ. *Ijma'* [a].
16. EI., λ. Bukhari, J. Schacht, *Islamic Law*, σ. 63, 229, M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 64, 75, 344.
17. EI., λ. Muslim, M.G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, τ. 1, σ. 332.
18. EI., λ. Shari'a, M.G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, τ. 1, σ. 4-7, 315, M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 103, J. Schacht, *Islamic Law*, σ. 15, 23, 28, 37, 49, Γρ. Ζιάκας, *Ισλάμ*, σ. 224 κ.ε., Al. Von Kremer, *The Orient under the Caliphs*, σ. 367 κ.ε.
19. A.M. Magued, *La Civilisation Musulmane*, σ. 20-24.

20. Ιμπν Χαλντούν, *Αλ Μουκαντιμίμ*, σ. 106, 109, 112, 121, 125, J.N.D. Anderson, «The Shari'a and the Civil Law», Vol. I, Number I, *The Islamic Quarterly* (London 1954), σ. 29 κ.ε.
21. M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ., 103, 109, 112, 114, 717, 744, 761.
22. Βλ. σημ. 17.
23. EI., λ. *Andalus*.
24. EI. Al-Amim, Al-Ma'mun, A.M. Magued, *Siecle D' Or*, τ. 1, σ. 321 κ.ε., Ιμπν Κουτάιμπα, ό.π., τ. 2, σ. 174, 175, Αλ Σουούτι, Ταρίχ Αλ Χουλαφαά, σ. 237, 245.
25. Μ. Αλ Χουντάρι, ό.π. (Το Κράτος των Αββασιδών), σ. 157-158, 174-178, 184-193.
26. A.M. Magued, *Siecle D' Or*, τ. 1, σ. 331 κ.ε. Του ιδίου, *La Civilisation Musulmane*, σ. 169 κ.ε.
27. EI., λ. Ibn Hanbal, A.M. Magued, *Siecle D' Or*, τ. 1, σ. 301 κ.ε., 308, 312.
28. B. Lewis, *Islam in History*, 87 κ.ε., Al. Hourani, *Ιστορία των Αραβικών Λαών*, σ. 66, 70-77, Μ. Αλ Χουντάρι, ό.π. (Το Κράτος των Αββασιδών), σ. 486, 488, 497, 504, K. Armstrong, *Ισλάμ*, σ. 183 κ.ε., E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, σ. 71, 115 κ.ε.
29. J. Schacht, *Islamic Law*, σ. 37, 49, 57, 86, 392-96, 398-401, A.M. Magued, *La Civilisation Musulmane*, σ. 174, 179.
30. M.M. Ali, *The Religion of Islam*, σ. 350-355, EI., λ. Al-Ash'ari.

ALFOLDY G.,
Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας,
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής
Τραπέζης, Αθήνα 1988

BLOCH M.,
Η φεουδαλική κοινωνία, Κάλβος,
Αθήνα 1987

GUILLOU A.,
Ο Βυζαντινός πολιτισμός, 2η έκδ.,
Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998

MENTZOY K.,
*Συμβολαί εις την μελέτην του
οικονομικού και κοινωνικού βίου
της πρώιμου βυζαντινής περιόδου*,
Αθήνα 1975

SCHULLER W.,
Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας,
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής
Τραπέζης, Αθήνα 1999

ACHER J.,
«Notes sur le droit savant au
Moyen Age», *Nouvelle Historique
du Droit*, 1906

ARNAOUTOGLU I.,
*Ancient Greel Laws. A
Sourcebook*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη
1998

ATTENBOROUGH F.L.,
*The Laws of the earliest English
Kings*, Κέμπριτζ 1922

BUCKLAND W.W.,
*The Roman Law of Slavery: The
Condition of the Slave in Private
Law from Augustus to Justinian*,
Κέμπριτζ 1908

CHENON E.,
*Histoire generale du droit
français public et prive*, 2 τόμοι,
Παρίσι 1926/1929

EFFENTERRE H.-
VAN-RUZE F.,
*Nomima. Recueil d' inscriptions
politiques et juridiques de l'
archaïsme grec*, 2 τόμοι, Ρώμη 1994

FLACH J.,
*Etudes critiques sur l' histoire du
droit romain au moyen age*,
Παρίσι 1890

FOXHALL L.-
LEWIS A.D.E.,
επιμ., *Greek Law in its Political
Setting*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1996

HOLDSWORTH W.S.,
A history of English Law, 3η έκδ.,
3 τόμοι, Λονδίνο 1923

HUNTER V.J.,
*Policing Athens. Social Control in
the Attic Lawsuits, 420-320 B.C.*,
Πρίνστον 1994

JONES A.H.M.,
*The Later Roman Empire 284-602:
A social, economic and
administrative Survey I-III*,
Οξφόρδη 1964

KOERNER R.,
*Inscriptliche Gesetzestexte der
fruhen griechischen Polis*,
Κολοβία 1993

MONIER H.,
«Etudes de droit byzantin. L'
epibole», *Nouvelle Revue
Historique du Droit Francais et
Etranger*, 16, 1892, σ. 125-164, 330-
352, 497-542, 637-672 και 18, 1894, σ.
433-486

PETIT P.,
*Histoire generale de l' Empire
romain*, Παρίσι 1974

RICCOBONO S.,
*Fontes Iuris Romani
Anteiustiniani*, I. Leges, Φλωρεντία
1941

SALVIOLI G.,
Storia del diritto italiano, 3η έκδ.,
Μιλάνο 1930

SCHACHT J.,
Islamic Law, Οξφόρδη 1980

SEALEY R.,
The Justice of the Greeks, Ann
Arbor 1994

TODD S.C.,
The Shape of Athenian Law,
Οξφόρδη 1993

VINOGRADOFF P.,
Roman Law in Medieval Europe,
2η έκδ., Οξφόρδη 1929

Επιλογή εικονογραφικού
υλικού-τεκμηρίωση:
ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ

Η πληρωμή των φόρων. Ο φοροσυλλέκτης καθιστός ελέγχει τα χρήματα